

B

SVERIGE
PORTO BETALT
PORT PAYE

Retur
ProEko
Hallnäsgratan 53
380 74 Löttorp

SOCIALVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

Årgång 16 Nummer 1 2009

SOCIALVETENSKAPLIG TIDSKRIFT utges av FORSA (Förbundet för forskning i socialt arbete). Tidskriften kommer ut med fyra nummer per år och försöker att spegla den vetenskapliga utvecklingen och diskussionen inom det sociala området. I tidskriftens redaktion ingår kvalificerade forskare från skilda discipliner. Sålunda är t.ex. juridik, historia, samhällsmedicin, nationalekonomi, psykologi, socialt arbete, sociologi och vårdvetenskap representerade i redaktion och redaktionsråd.

Tidskriften vänder sig såväl till aktiva forskare som till dem som är intresserade av utveckling och kunskapsförmedling inom sociala verksamheter, t.ex. kommuner, landsting eller enskild eller statlig verksamhet. För att underlätta det internationella kunskapsutbytet finns sammanfattningar på engelska av de längre artiklarna.

ISSN 1104-1420

SOCIAL VETENSKAPLIG TIDSKRIFT

Årgång 16

Nummer 1

2009

Maria Bangura Arvidsson Aktiv passivitet. Om kontaktpersoners roll och förhållningssätt till pappor, mammor och barn i umgängestvister 3

Maria Eriksson & Elisabet Näsman Utsatta barn i familjerättsprocesser: utredares bemötanden och barns strategier 20

Marita Flisbäck Att urskilja allianser för att hantera osäkerhet 38

Christina Löwenborg & Yvonne Sjöblom Föräldrars och ungdomars erfarenheter av familjebehandling inom socialtjänsten 56

Debatt 72

Nya böcker 92

Nya avhandlingar 97

FORSA
FÖRBUNDET FÖR FORSKNING I SOCIALT ARBETE

Socialvetenskaplig Tidskrift utges av FORSA (Förbundet för forskning i socialt arbete) med stöd av Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap (FAS). Socialvetenskaplig Tidskrift utkommer med fyra nummer per år.

Redaktion:

Adress: Socialvetenskaplig Tidskrift, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, Box 720, SE-405 30 Göteborg. Fax: 031-786 1888. Plusgiro 519715-7, www.forsa.nu

Redaktionen är sammansatt av forskare som representerar skilda vetenskapliga discipliner och forskningsområden. Avsikten är att redaktionen för Socialvetenskaplig Tidskrift skall cirkulera mellan universitets- och högskoleorter med utbildning och forskning inom ämnesområdet socialt arbete.

Redaktör och ansvarig utgivare: prof. Margareta Bäck-Wiklund, tel. 031-786 1614, e-post margareta.back-wiklund@socwork.gu.se

Korresponderande redaktörer: fil.dr. Leila Billquist, tel. 031-786 1581, e-post leila.billquist@socwork.gu.se och docent Staffan Höjer, tel. 031-786 1628, e-post staffan.hojer@socwork.gu.se

Redaktionsledamöter: prof. Peter Dellgran, tel. 031-786 1577, prof. Johan Fritzell, tel. 08-16 29 21, prof. Margareta Hallberg, tel. 031-786 4382, docent Ulla-Carin Hedin, tel. 031-786 1591, prof. Sven-Axel Månsson, tel. 040 - 665 7819, docent Lennart Nilsson, tel. 031-786 1595, prof. Ingrid Sahlin, tel. 031-786 15 75, prof. Karin Sonnander, tel. 018-611 1156.

Redaktionsrådet: Peter Allebeck, Stockholm, Åke Bergmark, Östersund, Johanna Esseveld, Lund, Felipe Estrada, Stockholm, Hedda Giertsen, Oslo, Mikael Gilljam, Göteborg, Anna Hollander, Stockholm, Philip Hwang, Göteborg, Margareta Hydén, Linköping, Eva Jeppsson Grassman, Stockholm, Margareta Järvinen, Köpenhamn, Stig Larsson, Lund, Olle Lundberg, Stockholm, Staffan Marklund, Stockholm, Lennart Nygren, Umeå, Ann-Sofie Ohlander, Örebro, Ann-Mari Sellerberg, Lund, Hans Swärd, Lund, Märten Söder, Uppsala, Marta Szebehely, Stockholm, Lotta Vahlne Westerhäll, Göteborg, Lennart Weibull, Göteborg, Aleksandra Ålund, Linköping.

Redaktionsrådets uppgift består i att medverka vid bedömningar av artiklar samt att bidra med perspektiv från skilda forskningsarenor och universitetsorter. Redaktionsrådet består av seniora forskare med omfattande forskningserfarenhet.

Prenumeration:

Prenumerationspriset per år, SEK	Sverige	Norden	Övriga länder
Enskild	175:-	210:-	220:-
Institution	375:-	410:-	420:-

FORSA tillhandahåller tidskriften åt medlemmarna.

Enskilda nummer av tidskriften kostar 110:-, dubbelnummer 150:-.

Annon priser:

1/1 sida 4000 :-, 1/2 sida 2500 :-

Adressändringar, beställningar, reklamationer

ProEko i Hallnäs AB, Hallnäsgratan 53, 380 74 Löttorp

E-post: medlemservice@proeko.nu Tel. 0485-260 31, Fax 0485-263 74

Plusgiro för prenumerationer och medlemsavgifter: 4150001-8

Organisationsnummer 556439-4897

Engelsk översättare: Alan Crozier, Skatteberga Pl 36, SE-240 17 Södra Sandby

Grafisk form, omslag: Alf Dahlberg, Pan Eidos, Lund

Grafisk form, inlaga: Anna-Sofia Quensel, Stockholm

Tryck: Wallin & Dalholm Boktryckeri AB, Lund 2008

© Författarna och Socialvetenskaplig Tidskrift

Vägledning till författarna

Socialvetenskaplig Tidskrift publicerar artiklar, debattinlägg, bokrecensioner, presentationer av nya avhandlingar och andra nyheter inom forskningen.

Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom forskningsfältet. Manuskripten skall vara skrivna på svenska.

Vetenskapliga artiklar referebedöms av två oberoende personer med hög vetenskaplig kompetens.

Artiklarna skall vara teoretiska eller empiriska originalarbeten eller översiktsartiklar av något socialvetenskapligt intresseområde. Kommentarer och debattinlägg skall ta upp teoretiska och metodiska frågor, behandla kontroverser inom forskningsfältet, forskningspolitiska frågor m.m. Bokrecensioner och presentationer av avhandlingar trycks vanligen efter överenskommelse med redaktionen.

Manuskripten skall vara maskinskrivna med dubbelt radavstånd och bred marginal. Artiklarna skall inte överskrida 7 500 ord inklusive noter, referenser m.m. Kommentarer och debattinlägg skall inte vara längre än 3 500 ord och recensioner högst 2 000 ord. Artiklarna skall innehålla en kort ingress och en kort engelsk sammanfattning. Artikelmanuskript sändes till redaktionen både per e-post och i tre pappers-exemplar. När artikeln är bedömd skall författaren eventuellt bearbeta den och sända det slutliga manuskriptet till redaktionen dels per e-post, dels i ett pappersexemplar. Debattinlägg, kommentarer osv. insändes till redaktionen per e-post.

Utformning av manuskript

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som fotnot.

Litteraturreferenser skrivs enligt följande:

1. I den löpande texten anges författarnamn, årtal och eventuella sidhänvisningar inom parentes i enlighet med följande exempel:

»...som Humphries (1984) visar«, »flera forskare har dokumenterat detta (Gillis 1984, Mitterauer 1991).«

2. Litteratur/referenslista placeras sist. Uppställning, indrag och kursivering sker som exemplet visar:

Monografier

Blos, Peter (1962) *On Adolescence. A Psychoanalytic Interpretation*. New York: The Free Press.

Antologier/Artikelsamlingar

Swärd, Hans (1990) »Reflexioner över några utvärderingars utgångspunkter«. I Rosmarie Eliasson, Claes Levin, Anna Meeuwisse & Sune Sunesson (red.) *Den värderande blicken. Om utvärdering i socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.

Tidskriftsartiklar

Jeppsson Grassman, Eva (2001) »Tid, tillhörighet och anpassning.« *Socialvetenskaplig Tidskrift* vol. 8 nr 2, s. 306- 325.

Manuskripten skall innehålla följande:

- Titel och författarnamn
- Kort sammandrag som ingress (ca 45 ord)
- Själva texten
- Numrerade noter vid behov
- Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade
- Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord). Artikelns titel på engelska
- Korta biografiska upplysningar om författaren

Eventuella figurer skall vara tryckfärdiga.

Följ *Svenska Skrivregler* eller *Myndigheternas skrivregler* vid inskrivning av manuskripten, fra. vad gäller förkortningar.

I andra fall följ APA-normerna (APA Publication Manual Crib) <http://www.wooster.edu/psychology/apa-crib.html>

Manuskript returneras vanligtvis inte. Redaktionen påtar sig inte heller ansvar för dem.

Artiklarna publiceras både i tidskriften och senare elektroniskt.

Från redaktionen

I det samtida samhället tycks de nära relationerna både förändras till sitt innehåll och vara påtagligt bräckliga. I ett Europeiskt sammanhang ligger Sverige bland de länder som har en hög andel av par som separerar, och många av dem har barn. Man brukar i runda tal uppskatta att 50 000 barn årligen får uppleva att deras föräldrar separerar. Det stora flertalet föräldrar klarar av att finna former för ett fungerande umgänge med barnen, men några kan helt enkelt inte komma överens. Staten, via domstol och socialtjänst, träder då in och reglerar hur umgänget skall utformas. Maria Bangura Arvidsson vid Lunds universitet diskuterar i »*Aktiv passivitet. Om kontaktpersoners roll och förhållningssätt till pappor, mammor och barn i umgängestvister*« den balansgång det ofta innebär att fungera som länk mellan två stridande parter. Kontaktpersonen är samhällets representation av en vanlig hedervärd medborgare, en person som skall klara att jämka olika ideal och verkligheter till en fungerande vardag för barnet. Det övergripande målet om barnets bästa är, att barn har rätt till båda sina föräldrar, något som ofta innebär att faderns roll skall stärkas, i dessa sammanhang ibland en våldsbenägen fader. Kontaktpersonen står då inför uppgiften att samtidigt värna om barnets säkerhet och att utveckla föräldrarelationerna. Bangura Arvidsson blottlägger kontaktpersonernas olika dilemman och balansgång i gapet mellan ideal och en komplicerad vardagsverklighet.

Men vad tycker barnen själva och har de möjlighet att komma till tals i frågor om umgänge? I »*Utsatta barn i familjerättsprocesser: utredares bemötanden och barns strategier*« analyserar Maria Eriksson och Elisabeth Näsman, Uppsala universitet, hur lagstiftarens krav på barnets delaktighet tillämpas i de fall där barnet har en utsatt situation, som när pappa utövar våld mot mamma. Eriksson och Näsman har talat med de våldsutsatta barnen. Med hjälp av deras berättelser genereras både en typologi för hur de barnen har upplevt bemötandet, när de givits möjlighet att föra sin egen talan, och de strategier barnen utformar för att faktiskt göra sin röst hörd eller inte. Att barn utsätts för våld är illa, och att de trots myndigheters ingripande och möjlighet att själva komma till tals ändå inte blir delaktiga i vad som skall hända dem eller att de inte får beskydd från vuxenvärlden är ännu värre. När det gäller innebörden i den stolta devisen »barns bästa« tycks vi ännu ha en lång väg att vandra!

Vad händer egentligen i rättssalen under pågående rättegång sett från målsägandes, tilltalades och vittnes perspektiv? Hur tolkar och förstår man vad som sker och vilka bildar man allianser med i denna förståelseprocess? Denna tematik avhandlar Marita Flisbäck, Malmö högskola, i »*Att urskilja allianser för att hantera osäkerhet*«.

I den fjärde artikeln återvänder vi till familjetemat. Christina Löwenborg, FoU-Nordväst i Stockholm, och Yvonne Sjöholm, Stockholms universitet, avhandlar i »*Föräldrars och ungdomars erfarenheter av familjebehandling i socialtjänsten*« hur familjer ser på den behandling de fått och deras samspel med behandlaren. Förståelse, samsyn och hur problemen

bestäms är förutsättningar för att behandlingen skall upplevas som hjälp medan motsatsen skapade hinder för ett positivt utfall.

I detta nummer finns också ett antal debattinlägg. Lena Lindgren, Göteborgs universitet, benämner vår tid för »utvärderingarnas tidevarv«. Överhetens behov av nyckeltal, kvalitetsindikatorer och evidensbaserade metoder synes oändligt. Om det är någon som inte känner igen sig i denna beskrivning, så upp till kamp! Sören Lindmark, arbetsmarknadsstödjare i Trollhättan, ventilerar hur arbetsförmedlingen behandlar arbetslösa med socialbidrag – ett bemötande som han anser vara ovärdigt en demokrati. Och slutligen reser Magnus Dahlstedt, Linköpings universitet, frågan om arbete, rätt eller plikt?

Numret innehåller också ett antal recensioner och en anmälan av en avhandling. Lena Lindgren granskar Bengt G Eriksson, Karlstads universitet, och Per Åke Karlssons, Borås högskola, *Att utvärdera välfärdsarbete*. Ulla Pettersson, Stockholms universitet, granskar Kerstin Svenssons, Lunds universitet, Eva Johnssons, Växjö universitet och Leili Laanemets, Malmö högskola, *Handlingsutrymme. Utmaningar i socialt arbete*. Och Sören Olsson, Göteborgs universitet, granskar antologin *Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu*, där Hans Swärd, Lunds universitet och ordförande i CSA, och Marie-Anne Egerö, Socialjouren i Nacka och styrelseledamot av CSA, är redaktörer. Avslutningsvis anmäler Lennart G Svensson, Göteborgs universitet, Andreas Liljegrens doktorsavhandling, Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs universitet, *Professionellt gränsarbete – socionomexemplet*.

God läsning!

Redaktionen

Aktiv passivitet

Om kontaktpersoners roll och förhållningsätt till pappor, mammor och barn i umgängestvister

MARIA BANGURA ARVIDSSON

En svårighet kontaktpersoner i umgängestvist beskriver är att utforma sin roll och finna ett fungerande förhållningsätt gentemot fäder, mödrar och barn. Det handlar om att hitta en balans mellan att å ena sidan vara passiv och å andra sidan ingripa aktivt, vilket tar sig uttryck i skillnader mellan generella ideal och konkret praktik.

Inledning

Närvaro av kontaktperson kan vara ett villkor för att en umgängesberättigad förälder ska få umgås med sitt barn. Domstol kan besluta om insatsen då föräldrar efter separation har så stora konflikter att de inte kan komma överens om hur umgänget ska se ut. Ofta är det våld eller hot om våld med i bilden. Beslutet om kontaktperson fattas av

tingsrätten och det är socialförvaltningen som förordnar en lämplig kontaktperson och följer upp insatsen. Ärendena handläggs på olika sätt i olika kommuner beroende på hur avskild familjerätten är från den övriga individ- och familjeomsorgen inom socialtjänsten. Kontaktpersonens uppgift är att närvara vid barnets umgänge med den andra föräldern (umgängesföräldern, som oftast är fadern) eller vara med när barnet lämnas och hämtas hos umgängesföräldern.

Insatsen kontaktperson i umgängestvist ingår i den flexibla användningen av insatsen kontaktperson/-familj. Insatsen används

---

Maria Bangura Arvidsson är fil. dr i socialt arbete och lektor vid Socialhögskolan, Lunds universitet.

både inom individ- och familjeomsorgen och i familjerättsärenden och omfattar ca 22 000 barn och unga (0-18 år) under ett år (Socialstyrelsen 2007). Inom individ- och familjeomsorgen används insatsen för barn och unga som behöver socialt stöd. En central tanke bakom insatsen är att det är lekmän, d.v.s. »vanliga« människor, som ska utföra uppdragen (Prop. 1979/80:1, Andersson & Bangura Arvidsson 2001). I familjerättsärenden används insatsen som stöd vid umgänge mellan barn och umgängesförälder. De olika formerna av kontaktperson skiljs inte ut i statistik trots att de i många avseenden skiljer sig åt. Det innebär att det kan vara svårt att definiera den specifika insatsens innehåll, vilket föranlett ett förslag om att istället benämna kontaktperson vid umgängestvist »umgängesstöd« (SOU 2005:43, SOU 2007:52).

Insatsen kontaktperson vid umgängestvist präglas av inneboende svårigheter och dilemman. Dels är den generella insatsen kontaktperson/-familj en frivillig insats och kan således inte utses mot någons vilja. När det gäller kontaktperson vid umgängestvist finns det förvisso möjlighet att ansöka om insatsen men den kan också tilldömas i domstol och är då inte frivillig. Dels betonas det i förarbetena att insatsen ska vara förebyggande och bara får tillsättas vid enklare ärenden (Prop. 1979/80:1). Många av ärendena där det tilldömts kontaktperson vid umgängestvist uppfattas emellertid som mycket konfliktfyllda och problematiska. Det är tveksamt om man kan tala om insatsen som förebyggande när föräldrarnas konflikt eller problematik är så stor att umgänget måste avgöras i domstol. I ett betänkande (SOU 2007:52) föreslås att

insatsen inte bör användas när föräldrarnas konflikt är så stor att de inte kan träffas utan att konflikten blossar upp. I betänkandet föreslås också att kontaktperson vid umgängestvist ska vara en tillfällig insats och huvudsakligen ska användas i de fall där det finns en förhoppning om att umgänget så småningom ska kunna skötas på egen hand av föräldrarna. Ekboms och Landbergs (2007) undersökning, som baseras på en genomgång av domar och intervjuer med barn, boendeföräldrar och umgängesföräldrar, visar dock att de flesta umgängen upphörde helt efter avslutad insats.

Det finns mycket lite dokumenterad kunskap och forskning om insatsen trots att efterfrågan från praktiker på fältet är stor. Det är inte självklart inom vilket forskningsfält insatsen kontaktperson vid umgängestvister hör hemma, vilket konstaterats i en tidigare artikel (Andersson & Bangura Arvidsson 2006b). Insatsens utformning tycks vara unik för Sverige då det internationellt sett inte finns motsvarande insats med individuella kontaktpersoner för individuella barn.

Syftet med artikeln är att belysa hur kontaktpersoner utformar sin roll och beskriver sitt förhållningssätt gentemot umgängesföräldrar, boendeföräldrar och barn utifrån insatsens direktiv, svårigheter och dilemman.

Insatsen i det moderna samhället

Av Sveriges cirka två miljoner barn (upp till 18 år) bor ungefär en halv miljon med endast en av sina föräldrar. Drygt 46 000

barn upplevde att deras föräldrar separerade under år 2006 men andelen minskar (SCB 2007). Fortsatt gemensam vårdnad efter separation och skilsmässa tycks vara en regel. 96 procent av före detta gifta föräldrar och 89 procent av före detta sammanboende föräldrar har gemensam vårdnad (SCB 2006). De flesta skilda och separerade föräldrar kommer på egen hand överens om vårdnad, boende och umgänge. Några får hjälp med det genom samarbetsamtal hos familjerätten. En del av dem som inte kommer överens om vårdnaden, boendet och umgänget tas upp som ärenden i domstol. En liten andel föräldrar tilldöms insatsen kontaktperson vid umgängestvist som ett villkor för umgänge. För att ge en bild av omfattningen kan nämnas att i en mellanstor kommun hade 73 barn (0-12 år) någon gång under ett år insatsen kontaktperson/-familj (Socialstyrelsen 2006). Familjerättens egen statistik för samma år visar att 17 av dessa barn hade kontaktperson i umgängesärenden enligt domstolsbeslut och 15 barn hade det enligt föräldrars egen ansökan (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a, 2006b, 2008).¹

Insatsen kontaktperson i umgängesärenden kan sättas in i det postmoderna samhällets kontext (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a, 2006b). Såväl Bäck-Wiklund (2003) som Hydén och Hydén (2002) beskriver den moderna familjen och hur moderniteten har påverkat relationerna inom den. Bäck-Wiklund (2003 s. 23) skriver: «Gapet mellan ideal och verklighet är en av den samtida familjediskursens inne-

boende motsättningar. Vi skyddar den tänkta familjen, och då ofta på bekostnad av att vi döljer och mystifierar det familjeliv vi lever till vardags». Vi har alltså en tanke och en idealbild av hur en familj ska se ut och hur relationerna inom den ska vara. Denna bild stämmer sällan överens med det familjeliv vi lever i realiteten, ett familjeliv som kan vara fyllt av spänningar och konfliktfyllda relationer. Hydén och Hydén (2002) diskuterar hur individualiseringen har påverkat familjerelationerna. De menar att den konflikt och relation, som föräldrar utvecklar efter separation, i grunden är en konflikt mellan två individer som driver var sitt föräldraprojekt. Vid separation är det inte bara ett antal personer som skiljs åt, det sker också ett särskiljande mellan vad författarna kallar familjeskap och föräldraskap. I dagens samhälle förväntas föräldrar efter separation vilja upprätthålla sitt föräldraskap, även om det måste omformas.

Barns bästa och fäders rätt

En syn på barn som subjekt med rätt att uttrycka sin egen vilja betonas i allt större utsträckning. Bl.a. i svensk lagstiftning avspeglas att barn alltmer kommit att uppfattas som egna individer vid sidan om sina individuella föräldrar, trots att Föräldrabalcken ger barn ett begränsat inflytande (se t.ex. Hydén & Hydén 2002, Singer 2000). Lagstiftningen framhåller också att barn behöver stabila och varaktiga förhållanden till båda föräldrarna, även om de är i konflikt med varandra. Det vanligaste är att barn efter skilsmässa bor hos sin mamma

¹ Övriga barn har den generella insatsen kontaktperson/-familj.

och har umgänge med sin pappa. Just behovet för barn att ha kontakt med sin far är en generell uppfattning i Sverige. Hobson (2004 s. 87) lyfter fram Sverige som det land som haft »en av de mest reglerande och interventionistiska politiska styrningarna av män som pappor«. Som exempel tar hon upp att redan i början av 1900-talet fick alla barn, även de födda utom äktenskapet, rätt till en registrerad far. På så sätt blev faderskapet «obligatoriskt enligt svensk lag» (ibid.). Fortfarande är denna princip stark, då delad vårdnad av barn är en grundprincip för regeringens politik och för rättsväsendet. Det finns flera beskrivningar av faderskap genom 1900-talet och de pekar på liknande tendenser, en förändring från betoning på ekonomiskt faderskap till det moderna vårdande faderskapet. Hobson och Morgan (2002) menar att den svenska socialpolitiken har förflyttat fokus från att etablera faderskap utifrån ekonomiska skyldigheter till dagens lagar och politik som försöker få fäder att ta mer vårdande ansvar. Redan i början av 1900-talet tilldelades utomäktenskapliga barn en barnavårdsman som gick in i faderns ställe för att bevaka det ekonomiska stödet till barn. Hobson (2004) menar att en grundtanke var barns rätt att känna till sin biologiska far, vilket fortfarande återspeglar sig i familjepolitiken. En av hennes poänger är att Sverige sannolikt är ett av världens mest »mansvänliga« samhällen om man ser utifrån ogifta och skilda biologiska faders perspektiv. Den starka normen med gemensam vårdnad är ett exempel på det, menar Hobson. Hon anser att den ogifta eller skilda faderns rätt till sina barn är en av den svenska lagens starkaste principer och att kontakten med

barnen har styrt familjepolitiken de senaste tjugo åren.

Detta, menar jag, avspeglar sig i socialtjänsten och den sociala barnvården. Socialsekreterare i den sociala barnvården förväntas stärka fäder i deras fadersroll och minska fadersfrånvaron för socialt utsatta barn. Samtidigt är deras uppgift att skydda barn från fäder som utgör en risk för barns hälsa eller utveckling. Detta ställer socialsekreterare inför flera dilemman när det gäller barns umgänge med fäder (Bangura Arvidsson 2003).

Maria Eriksson (2003) skriver också om faderskap inom socialtjänsten och har studerat familjerätten. Hon menar att den svenska familjepolitiken skapar en kontext som möjliggör fäders tillgång till barn men som hindrar arbete med våldsamma fäder och inte skyddar barn och mödrar. Även om familjen har separerat betraktas den fortfarande som en kärnfamilj men nu som en separerad sådan. Med en föreställning om den separerade kärnfamiljen tycks familjerätten, enligt Eriksson, vara mer stängd för att ingripa mot fäders övergrepp än för att gripa in i syfte att underlätta fäders kontakt med sina barn. Eriksson menar att det finns ett mönster inom familjerätten, som tyder på att familjerättssekreterarnas förståelse av föräldraskap domineras av en konstruktion av föräldraskap som könskomplementärt. Mödrar och fäder ses som komplement till varandra, därför är det viktigt för barn att ha en relation till både sin mamma och pappa. Konsekvensen av detta är, menar författaren, att även fäder som har utsatt barnens mödrar för våld kan ses som bra pappor. Den betydelse fadern tillskrivs som kompletterande modern

tycks väga tyngre än det faktum att han misshandlat henne. I detta sammanhang skriver Eriksson om »den moderscentrerade familjemodellens logik« (2003 s. 279). Den innebär att en god mor förväntas ta huvudansvaret för omsorgen om barnet och för relationen mellan far och barn. Det innebär att modern ska släppa in fadern i barnets liv och lita på att han tar hand om barnet. Eriksson ser emellertid en paradox här, eftersom även mödrar som inte alls är oroliga uppfattas som att de inte ser till barnets behov och inte tar sitt ansvar för att skydda barnet.

I tanken om könskomplementaritet finns en traditionell syn på manlighet. Johansson (2004) har gjort en studie som belyser betydelsen av manliga förebilder när det gäller socialtjänstens insatser för ensamstående mödrar och söner. Liksom i min avhandling (Bangura Arvidsson 2003) framträder en bild av fäder »som försvinner från familjen och förlorar kontakten med sina barn« (ibid. s. 79). Det framträder dock en stor skillnad mellan pojkarnas, mödrarnas, kontaktpersonernas och socialsekreterarnas syn på insatsen kontaktperson för ungdomar. Å ena sidan finns en problematisering av kön och begreppet manliga förebilder, å andra sidan en bild av att pojkarna har behov av att umgås med en vuxen man. Johansson konstaterar emellertid att oavsett hur de olika aktörerna ser på problemet blir insatsen den samma. Det handlar ofta om manliga kontaktpersoner med egenskaper förknippade med »regler, kontroll, normer och ordning« (ibid. s. 83).

Regnér (2006), som skriver om insatsen kontaktfamilj, menar att med stöd av kontaktfamilj kan ensamstående mödrar

minska sin sårbarhet och sitt beroende av barnets far. Hon lyfter också fram att socialpolitiska ställningstaganden, som grundar sig i diskurser om omsorgsgivande fäder, jämställdhet och barncentrering, paradoxalt nog också kan belasta ensamstående mödrar att ta ansvar för såväl barnen som faderns föräldraansvar. Fadern kan utöva makt över moderns handlingsutrymme genom att vägra henne stöd, antingen genom att inte vara närvarande och/eller att vid gemensam vårdnad inte gå med på att barnet får kontaktfamilj. På så sätt håller mannen kvar sin makt och kontroll över familjen och binder modern till hem och barn. Regnér lyfter fram tankegångar om hur gemensam vårdnad och förstärkt umgängesrätt kan innebära att faderskapet ersätter äktenskapet som en institution som kan ge mannen makt över både mamma och barn. I Regnérs studie framkom att det inte bara var fadern som höll fast vid faderskapets betydelse utan även majoriteten av mödrarna genom att de tog på sig ansvaret för barnen.

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att Sverige var tidigt med statlig inblandning i familjeangelägenheter med fokus på biologiska fäder och barns rätt att känna (till) honom och det präglar samhället än i dag. Detta, menar jag, återspeglar sig i diskussionen om, och utformandet av, insatsen kontaktperson i umgängesärenden och andra former av umgängesstöd.

Tillvägagångssätt och material

Materialet till den här artikeln består av kvalitativa, halvstrukturerade, individu-

ella intervjuer med 13 kontaktpersoner.² Jag använder också delvis material från en tidigare gjord delstudie för att ge en bild av de direktiv kontaktpersonerna har. Den delstudien baseras på gruppintervjuer med 21 familjerätts- och socialsekreterare (för mer information om denna studie hänvisas till Andersson & Bangura Arvidsson 2006a, 2006b, 2008).

Ett sätt att förstå insatsen kontaktperson i umgängestvister är att lyfta fram tankar och upplevelser hos dem som utför insatsen. Den flexibilitet som de kvalitativa intervjuerna gav var viktig vid utforskandet av detta relativt nya ämnesområde om kontaktperson vid umgängesärenden, där ramarna och begränsningarna upptäckts gradvis. Det gav möjlighet att följa upp nya spår som visade sig allt eftersom studien pågick.

En begränsning kan vara de relativt få intervjuer som studien baseras på. Det som framkommer i intervjuerna var emellertid i flera avseenden likartat och det infann sig en »mättnad« i materialet efterhand. Det som kontaktpersonerna berättat har dessutom mötts av igenkännande vid diskussioner med andra kontaktpersoner på bl.a. konferenser i ämnet.

Fem av intervjuerna har gjorts av en magisterstudent och resten har jag själv gjort. Intervjuerna gjordes under en period från våren 2005 till början av år 2006. Kontakterna med intervjupersonerna togs

via social- och familjerättssekreterare som ombads lämna informationsbrev om projektet till de kontaktpersoner de anlitate. Intervjupersonerna tog sedan kontakt med oss. Intervjupersonernas egna önskemål om plats för intervjun var avgörande för var den genomfördes, t.ex. på mitt kontor, i kontaktpersonernas hem eller arbetsplats.

Kontaktpersonerna har huvudsakligen uppdrag från fyra kommuner: en mindre kommun med ca 30 000 invånare, en mellanstor kommun med ca 100 000 invånare, en stor kommun med mer än 250 000 invånare, samt en storstad med ca 500 000 invånare. Valet av kommuner grundar sig på intresset av att studera kommuner med olika befolkningsstruktur och olika sätt att organisera sin sociala verksamhet.

I intervjuerna fokuserades bl.a. teman som kontaktpersonernas beskrivning av uppdragen, sin roll, drivkraft och beskrivning av umgängesföräldrar, boendeföräldrar och barn. Fokus för denna artikel ligger på kontaktpersonernas roll och förhållningssätt till föräldrar och barn. Samtliga intervjuer spelades in på band och transkriberades i sin helhet. Materialet bearbetades genom att innehållet tematiserades och sammanställdes i olika scheman för att få överblick. Intervjumaterialet har varit utgångspunkt i analysen och det har styrts valet av frågor som diskuteras i artikeln.

Av de 13 intervjuade kontaktpersonerna är tio kvinnor. Nio är eller har varit verksamma professionellt inom den sociala sektorn som t.ex. socionom, lärare och fritidsledare. De har varit kontaktpersoner i umgängestvist i mellan ett och tio år. Några är också kontaktperson inom övriga individ- och familjeomsorgen eller har varit det

---

2 Intervjuerna är en del av ett större material och studien ingår i projektet »Barnet mellan två föräldrar – om insatsen kontaktperson i umgängestvist«, finansierat av Stiftelsen Allmänna Barnhuset. Projektledare: Professor Gunvor Andersson.

dessförinnan. Kontaktpersonernas ålder varierar från 20- till 50-årsåldern.

Då det var familjerätts- och socialsekreterarna som vidarebefordrade informationsbrev till kontaktpersonerna har vi inte haft full kontroll över bortfallet. Vissa kontaktpersoner åtar sig enstaka uppdrag under en begränsad tid och andra har flera uppdrag under längre perioder. Av den anledningen var det svårt för familjerätts- och socialsekreterarna att säga hur många kontaktpersoner de brukade anlita. De kontaktpersoner som har intervjuats var troligen de som var mest anlidade under den period som intervjuerna genomfördes. Det kan naturligtvis ha betydelse för resultatet, då de kontaktpersoner som var negativa till insatsen sannolikt avslutat sina uppdrag och inte finns tillräckligt representerade i materialet. Bland intervjupersonerna finns emellertid en kontaktperson som var mycket kritisk och som tänkte avsluta sitt engagemang.

Erforderliga vetenskapliga etiska krav har följts. Intervjupersonerna har fått såväl muntlig som skriftlig information om projektet och möjlighet att avsluta sitt deltagande närhelst de önskat. Alla personnamn och ortsnamn har avidentifierats. Det insamlade materialet har enbart använts för detta projekt.

Direktiven

I intervjuer med familjerättssekreterare (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a, 2006b) framkom att alla var överens om att kontaktpersonens viktigaste uppgift är att se till att barnet är tryggt.

Familjerättssekreterarna rekryterar kontaktpersoner bland »vanliga« mäniskor, studenter eller pensionärer. I de få men ofta mycket konfliktfyllda ärenden, där kontaktperson tillsätts vid umgänge, kan situationen vara så problemfylld att frågan uppkommer om det krävs professionell kompetens för att kunna hantera den. Några familjerättssekreterare tänkte sig att det vore bra med professionella kontaktpersoner, eftersom uppdraget som kontaktperson är förenat med flera svårigheter och dilemman. Vissa svårigheter och dilemman de tog upp är relaterade till insatsens utformning och vissa är direkt knutna till relationen mellan kontaktpersonen, barnet, umgängesföräldern och boendeföräldern.

De svårigheter som har med insatsens utformning att göra är flera. T.ex. kan domstolen döma till umgänge med kontaktperson på tider och under tidsintervall, som det är omöjligt att få kontaktpersoner att ställa upp på. Uppdragets varaktighet och avslutning är ofta obestämd och insatsen kan därför pågå i flera år utan att socialtjänsten vågar avsluta en insats beslutad av tingsrätten.

Svårigheter och dilemman som har med relationen mellan de olika parterna att göra, som familjerättssekreterarna lyfte fram, är t.ex. att det är lätt för kontaktpersoner att dras in i konflikten mellan föräldrarna, att ställa sig på den ena partens sida. Familjerättssekreterarna menade att föräldrar kan vilja byta ut kontaktpersonen även om barnet och kontaktpersonen har en god relation. Boendeföräldern kan känna stark oro för umgänget och litar kanske inte på att kontaktpersonen kan hantera en hotfull umgängesförälder. Familjerättssekreterarna

menade att även kontaktpersonen kan känna sig rädd och hotad när konfliktnivån mellan föräldrarna är hög.

Familjerättssekreterarna betonade att kontaktpersonens uppgift är att vara en trygghet för barnet, inte att ta ställning i föräldrarnas konflikt. Kontaktpersonen kan emellertid ge en mer nyanserad bild av konflikten mellan parterna, menade någon familjerättssekreterare.

Den övergripande bilden är att uppdraget underlättas om det finns ett tydligt och skriftligt formulerat uppdrag till kontaktpersonerna och regelbunden handledning, gärna både individuellt och i grupp. Detta är emellertid organiserat och mer eller mindre formaliserat i olika kommuner, vilket flera kontaktpersoner lyfter fram. Vissa är nöjda och andra är missnöjda med de direktiv och den information de får från familjerätten och/eller socialtjänsten.

Det är emellertid inte bara familjerättens direktiv kontaktpersonerna måste förhålla sig till. Kontaktpersonerna måste också ta hänsyn till domen då det är tingsrätten som fattat beslut om insatsen. Oavsett vad kontaktpersonerna tycker om beslutet är det inte deras sak att avgöra huruvida det ska verkställas eller inte. Uppdraget som kontaktperson innebär alltså en balansgång mellan olika parters intressen, önskemål och direktiv, vilket en kontaktperson uttryckte på följande sätt:

Ibland så känns det som att man måste trampa någon på tårna. Ibland är det kanske barnet och ibland kanske det är föräldern som har rätt till umgänge och ibland är det vårdnadshavaren. Så att det är en jättefin balansgång där emellan. Samtidigt

som man ska försöka medla det här med domstolsbeslutet och vad som faktiskt är möjligt att göra.

Uppdragen

I intervjuerna med kontaktpersonerna är det många olika uppdrag som beskrivs. De flesta handlar om övervakat umgänge, andra handlar om lämning och hämtning. Sammantaget i intervjuerna framkommer ett tjugotal beskrivningar av ärenden då kontaktpersonerna är med under hela umgänget. Ungefär tio beskrivningar är ärenden där kontaktpersonen lämnat och hämtat barnet hos umgängesföräldern men inte närvarat vid själva umgänget. I några fall övergår övervakat umgänge till att bli lämning och hämtning. I många fall är det perioder av uppehåll och ibland också ärenden som avbryts eller rinner ut i sanden av olika anledningar, t.ex. umgängesföräldrar som inte dyker upp eller boendeföräldrar som vägrar lämna barnet. Det är svårt att lyfta fram något typiskt fall då alla är komplexa och ser olika ut men några gemensamma drag går ändå att belysa. Det är oftast pappan som är umgängesförälder och mamman som är boendeförälder, endast i fyra av de fall kontaktpersonerna beskrev var mamman umgängesförälder. Därför kommer jag fortsättningsvis att skriva om pappor när det handlar om umgängesföräldrar och mammor när det handlar om boendeföräldrar. Kontaktpersonerna ger bilder av missbruk, kriminalitet, psykisk sjukdom, våld och hot om våld, sexuella övergrepp och/eller uppslitande konflikter mellan föräldrarna. Barnen är mesta-

dels i fyra- femårsåldern, några få i nedre tonåren och några i ett- tvåårsåldern.

En kontaktperson beskriver ett ärende som handlar om en fyraårig pojke. Han bor hos sin mamma och ska umgås med sin pappa fem timmar vartannat veckoslut:

Pappan kan egentligen inte lördagar men mamman kan inte söndagar så det är lördagar som har gällt. Och det är där det är nu. Det vi har gjort är att vi har träffats nere på stan på McDonalds så har mamman lämnat där. Pappan får göra och vara var han vill med sin son under de fem timmarna. Så det har varit lite olika saker: varit och handlat kläder, cykel, varit hemma hos pappan. Det är pappan som bestämmer. Mamman har inte frågat efter vad. Hon bryr sig inte om vad de gör utan det viktiga är att hon får vara med och lämna. Det flyter inte på, det har inte varit så många tillfällen. Jag vet inte hur många tillfällen det har varit men mycket att mamman inte kan den helgen, den helgen kan inte pappan så det är mycket så. Det är mycket jobb för att få till ett umgänge. Och det är väldigt ofta som det inte blir något umgänge. Och så går det tillbaka och så går det en vända till i rätten.

Kontaktpersonens beskrivning ger en bild av frekvensen och längden för ett umgänge, som ofta är några timmar varannan helg. Det ger också en bild av var umgänget kan ske, t.ex. i pappans hem, ute på stan, i en park, på McDonalds och i vissa kommuner i en särskilt anvisad lokal som kommunen tillhandahåller. Citatet visar även hur svårt det kan vara att upprätthålla ett umgänge på grund av föräldrarnas konfliktfyllda relation och svårighet att komma överens.

Det ger också exempel på vad kontaktpersonen, barnet och pappan kan göra under umgänget, i detta fall handla kläder och bara vara hemma hos pappan. I nedanstående citat ges några fler konkreta exempel:

Vi gjorde allt möjligt. Ibland bara satt vi och pratade där i lokalen, kanske tittade på någon fotbollsmatch på TV. Ibland var jag kvar i lokalen och de gick på McDonalds eller de gick ut och handlade någonting. De sista gångerna var vi i Stadsparken och på Stadsbiblioteket. Nu senaste gången var vi på tivoli så det är väldigt olika. Men det krävs ju ofta planering. För den föräldern som har umgänget får ju lite grand planera vad man ska göra och inte bara komma dit och inte göra någonting för det blir ju tråkigt för barnen. Jag planerar ingenting i regel. Men ibland kan jag ju prata med umgängesföräldern och fråga: 'Vad tänker du att vi ska göra nästa gång?'. Men det är ju mer så där att jag kanske pushar på lite för att jag kan tycka att de är lite dåliga på att komma med något förslag. Det är inte så att man måste gå på cirkus eller göra extravaganta saker varje gång men det får inte heller bara bli att man sitter och gör ingenting, för det blir ju jättetråkigt liksom för barnen.

Sitta och prata och titta på fotbollsmatch på TV är ett par konkreta exempel på vad som görs under umgänget, även om beskrivningarna oftast handlar om var kontaktpersonen, barnet och pappan befinner sig. Citatet belyser också kontaktpersonens roll vid umgänget. Umgänget kräver planering men det är pappan som ska stå för den. Som regel planerar kontaktpersonen ingenting men om

pappan inte gjort det kan kontaktpersonen »*pusha på lite*«.

Bilder av mammor, pappor och barn

De bilder som kontaktpersonerna ger av såväl mammor, som pappor och barn är komplexa. Kontaktpersonerna beskriver mammor som är samarbetsvilliga för att de är rädda och oroliga för att barnet ska råka illa ut under umgänget med pappan. Samtidigt kan mammorna se kontaktpersonen som en trygghet trots att situationen upplevs påtvingad och att de inte tycker om insatsen generellt. Men det finns också de som även är misstänksamma mot kontaktpersonen och känner sig oroliga och utsatta, vilket kan påverka barnet negativt. Andra mammor beskrivs som manipulativa och lögnaktiga, att de gör allt för att hindra pappan från att träffa barnet, genom att t.ex. införa umgängestillfällena påstå att barnet är sjukt. Kontaktpersonerna beskriver också mammor som försöker kontrollera umgänget in i minsta detalj, vad barnet får äta och inte får äta och om och hur länge det ska vila. Det finns även beskrivningar av mammor som är positiva till insatsen och är glada för att barnet p.g.a. insatsen har möjlighet att träffa sin pappa. Mamman kan förvisso vara rädd för pappan men ändå känna trygghet då kontaktpersonen är med.

De beskrivningar kontaktpersonerna ger av umgängesföräldrar är pappor som smutskastar barnens mammor, är skrämmande för att han hotar henne och har svårt att fokusera på umgänget med barnet. Samtidigt kan det vara en pappa som längtar

mycket efter sitt barn och känner sig motarbetad för att han inte får träffa sitt barn när han vill och på egen hand, utan kontaktperson. Kontaktpersonerna beskriver också pappor som är lättsamma, inbjudande och goda förebilder för sina barn men trots detta känner sig papporna motarbetade av barnets mamma. Andra beskrivningar är om positiva och öppenhjärtiga pappor som är efterlängtade av sina barn men som är opålitliga med tider och kanske inte dyker upp vid umgängestillfällena. Vissa beskrivs som omdömeslösa och oförmögna att hantera sina barn.

När det gäller barnen ger kontaktpersonerna å ena sidan beskrivningar av barn som är glada och förväntansfulla och tycker att det är roligt att träffa den andra föräldern. Å andra sidan beskrivs barn som träsiga barn som vägrar följa med till den andra föräldern, som gråter och mår jättedåligt. Bilder av barnen kommer också tydligt fram när kontaktpersonerna berättar om vad de anser om insatsen.

För barnens bästa?

På ett övergripande plan ser kontaktpersonerna insatsen som positiv för barn. De uppfattar insatsen som väldigt viktig för barn oavsett vilken situation barnen befinner sig i, att barnet måste umgås med »*andra sidan*«. De menar att insatsen behövs och att det är viktigt att tänka på barnets bästa:

Jag kan tänka mig att alla barn mår bra av att se sin förälder... Jag ser det som ett bra alternativ för barn.

Oavsett vad man har för föräldrar så är det väl bra att barnet så långt det är möjligt får en realistisk syn på sin förälder.

De motiv som vissa av kontaktpersonerna säger att de har för att engagera sig i insatsen visar också att de ser det som en bra insats. Några kontaktpersoner säger att *»det känns som man gör en bra insats«*.

När kontaktpersonerna berättar om enskilda fall och individuella barn är emellertid variationerna om vad de anser om insatsen stora. En och samma kontaktperson kan ge både exempel på när de ser insatsen som positiv och när de ser att den inte alls är bra för barnen. Beskrivningar som lyfts fram som positiva exempel är av barn och pappor som *»njuter av varandra de timmarna de är tillsammans«* eller att *»barnen är väldigt glada över att få träffa sin pappa«*. Flera kontaktpersoner har emellertid varit med om situationer där de har ifrågasatt om det verkligen är bra för det enskilda barnet, i alla fall på det sätt eller i den omfattning som varit aktuell. Insatsen kan vara *»fel, oförståelig och bortkastad«*. Det var inte alls för barnets skull, utan snarare för pappans, eftersom barnet grät och visade klivna känslor. Andra kontaktpersoner ger exempel på barn som *»tvärvägrat«* att träffa sin pappa.

Roll och förhållningsätt

I intervjuerna framgår att kontaktpersonerna har en relativt stor frihet att tolka innebörden i sin roll. Den övergripande tolkningen är emellertid densamma för alla kontaktpersoner, nämligen att finnas

där för barnets skull. Det säger samtliga kontaktpersoner utan att tveka och på ett självklart sätt:

»För barnets bästa.« *»Se till barnets behov.«*
»Att barnen ska känna trygghet.« *»Alltid ur barnets perspektiv.«* *»Utifrån barnets synvinkel.«*

Inom ramarna för »barnets bästa« varierar kontaktpersonernas beskrivning av sin roll sinsemellan. Variationen är dels beroende på vad de mer specifikt lägger in i tolkningen av rollen, dels varierar det i förhållande till vilka ärenden de är engagerade i. Det finns tolkningar av rollen som sträcker sig från att de ska fokusera på barnets bästa till att också vara ett aktivt stöd till föräldrarna. De flesta av kontaktpersonerna menar att de bara ska se till barnets bästa och förhålla sig till barn och, i synnerhet, föräldrar utifrån det. Fokus ska vara på barnen och de menar att de *inte* är samtalsterapeuter åt föräldrarna, *inte* är där för mammans eller pappans skull, att de *inte* ska bilda någon nära relation till föräldrarna, *inte* ge sig in i familjesituationen och *inte* umgås med föräldern eller barnet. De är tydliga med att markera att de bara är där för att närvara vid umgänget eller bistå med lämning och hämtning, *inte* att leka med barnen eller ha djupa samtal med föräldrarna.

Det är alltså en neutral och relativt passiv roll som de beskriver att de har. Begreppet passiv används i betydelsen tillbakadragen, inte likgiltig. Tolkningen av rollen är emellertid komplex, för samtidigt som kontaktpersonerna framhåller denna neutrala och passiva roll kan en och samma kontaktperson påpeka att rollen också inne-

bär att stödja föräldern i hans föräldraskap. Här går de mer aktivt in och t.ex. stödjer pappor i att uppfostra sitt barn. Det kan också handla om att hjälpa en osäker pappa att närma sig barnet:

Du kan sitta och titta på henne och bedöma vad du egentligen ska göra vid henne. Så börja så nätt, så ska du få se att med tid och stunder så blir det bra.

I tolkningen av rollen utmärker sig en kontaktperson. Han menar att man som kontaktperson måste få ha en behandlande roll gentemot föräldrarna och påpekar att även om det inte ingår i familjerättens direktiv är det en roll han måste få ha för att känna att han utför ett bra uppdrag. Han säger att:

...hela konceptet ingår i din roll som kontaktperson. Du kan ju inte bara säga att jag är här för övervakat umgänge och när du ser att någonting händer säga 'nej det ingår inte i min roll'.

Han beskriver sin roll som professionell. De andra kontaktpersonerna säger dock att de är tydliga gentemot föräldrar och barn med gränserna för sin roll och att de hänvisar dem till familjerätten eller socialtjänsten om de uppfattar det som att barn och föräldrar behöver professionellt stöd.

Den aktiva rollen tar sig än tydligare uttryck när kontaktpersonerna beskriver sitt förhållningssätt gentemot föräldrar och barn i konkreta situationer. Även om de säger att de inte ska bli vänner med föräldrarna menar de att de måste etablera en kontakt och bygga något slags relation med dem så att föräldrarna känner att de kan

lita på kontaktpersonen. Det gäller både för mammor, som måste våga lämna över ansvaret för barnet till kontaktpersonen, och pappor, som måste känna förtroende för kontaktpersonen så att det går att slappna av och fokusera på barnet under umgänget. Det är alltså viktigt att bli accepterad som kontaktperson. Det handlar om att vara stödjande, lyssna och framhålla att man inte är någon kontrollant eller finns till för att lösa föräldrarnas problem, även om det finns flera undantag då kontaktpersonerna ställs inför svårigheter och dilemman.

Svårigheter och dilemman

Många – för att inte säga de flesta – av de ärenden som tilldöms kontaktperson vid umgängestvist är konfliktfyllda och problematiska. Det kan göra det svårt för kontaktpersonerna att finna sin roll och veta vilket förhållningssätt de ska ha. Kontaktpersonerna beskriver det förvisso inte som speciellt svårt att hålla sig till att deras roll är att tillgodose barnens behov, i alla fall inte på ett generellt plan. Emellertid uppstår inte sällan svårigheter och dilemman i enskilda uppdrag då det handlar om att hantera konkreta situationer. Kontaktpersonerna är samstämmiga i att det är föräldrarna som är de problematiska med uppdragen, ytterst sällan barnen.

Svårigheterna har ett gemensamt tema, nämligen balansgången mellan att förhålla sig aktivt eller passivt i de konkreta situationerna. Idealet beskrivs som att pappan sköter umgänget med barnet på ett bra sätt och att kontaktpersonen kan finnas med vid sidan om som en säkerhet och trygghet

för barnet. En kontaktperson uttrycker det som att man ska vara *»medvetet aktiv och omedvetet passiv, att man ska finnas där men samtidigt inte finnas där«*. En annan formulerar det som att: *»Jag ska bara vara där, lite som ett spöke vid sidan om«*. Dock lever sällan umgängena upp till detta ideal och kontaktpersonen måste då förhålla sig annorlunda. En kontaktperson belyser det med följande ord: *»Ju sämre det gick ju mer aktivt blev jag«*. Ett par exempel på när kontaktpersonerna kan behöva agera aktivt är när föräldrarna tar för mycket plats med sina konflikter och när kontaktpersonerna upplever att de måste sätta gränser gentemot föräldrar för att skydda barnet.

En svårighet som är genomgående i intervjuerna är att hantera föräldrarnas konflikter. Flera kontaktpersoner berättar att det kan vara lätt att glömma bort att umgänget är till för barnens skull: *»Ibland tycker jag att det är nästan lätt att glömma bort. Att det blir så mycket kring föräldrarna«*. Föräldrarna tar mycket plats med sina konflikter. När föräldrarna möts kan de börja bråka med varandra när barnet är närvarande, en situation som alla kontaktpersoner säger att de måste hantera på ett aktivt sätt. En kontaktperson ger exempel på en situation då hon sa ifrån till föräldern:

'Nu räcker det', sa jag. 'Alltså nu får du lägga av, va. Jag bryr mig inte om vad du säger till pappan och er relation men alltså dottern kan inte vara i närheten, det går inte. Ni står och skriker åt varandra och så dottern står mitt emellan'.

Även om föräldrar inte möts och börjar bråka med varandra beskriver flera kon-

taktpersoner att föräldrarna kan vilja prata med dem om konflikten med den andra föräldern. Då menar kontaktpersonerna att de ibland aktivt måste markera för föräldrarna att det är barnet som ska vara i fokus för umgänget: *»vi behöver inte stå här och prata om det och det, utan passa på att umgås«*. Kontaktpersonerna beskriver det som att det handlar mycket om att vara tydlig och rakt på sak.

Föräldrarnas svårigheter att fokusera på umgänget med barnen kan också påverka barnet till att tappa fokus och istället vilja vara med kontaktpersonen, att det är henne eller honom som barnet ser mest fram emot att träffa vid umgängestillfällena. När barnet i sådana situationer kommer till kontaktpersonen och t.ex. vill att hon eller han ska spela spel eller rita tillsammans med det, kan kontaktpersonen markera för barnet var gränserna går och påpeka för barnet att hon eller han ska gå och fråga sin förälder istället: *»Ja, det är kul men visa det för pappa. Gå och prata med pappa.«*

Ibland upplever kontaktpersonerna att de måste sätta gränser gentemot föräldrarna för att skydda barnen. Barnet kanske vägrar att komma med till pappan och kontaktpersonen får då *»vara barnets språkrör«* och tala om för pappa att barnet gråter och inte vill ha något umgänge. Andra exempel är att pappan är drogpåverkad eller betar sig på ett sätt som gör att kontaktpersonen känner sig tvingad att avbryta ett redan påbörjat umgängestillfälle. Att sätta denna typ av gränser tycks vara det som kontaktpersonerna ser som en av sina svåraste uppgifter. Gränsdragningen för vad som ska accepteras är inte enkel att göra, vilket nedanstående citat belyser:

Och det svåraste är hur och när ska man sätta gränser. Ska jag ingripa nu? Vad ska jag göra? Jag ser att pappan mobbar mamman. Och utmaningen för mig var när jag ska ingripa. Ska jag ingripa nu? Ska jag stoppa det här? Det här är fel va, även mot barnet.

En annan kontaktperson berättar om ett tillfälle när hon avbröt umgängestillfället:

Och barnet började skrika och gråta och då insåg jag att det var bäst att vi avbröt och så ses vi nästa gång när det är lite lugnare. Men umgängesföräldern kunde ju inte riktigt hantera det att jag kunde avbryta det så att säga.

Å ena sidan har kontaktpersonerna ett uppdrag från familjerätten att se till att umgänget kan genomföras. Å andra sidan är deras roll att se till barnets bästa, vilket i praktiken kan innebära att hon eller han måste gå emot beslutet.

Generella ideal och konkret praktik

Syftet med den här artikeln är att belysa hur kontaktpersoner utformar sin roll och beskriver sitt förhållningssätt gentemot umgängesföräldrar, boendeföräldrar och barn utifrån insatsens direktiv, svårigheter och dilemman. Det som blir tydligt i kontaktpersonernas beskrivningar av olika uppdrag är att det är skillnad mellan generella ideal och konkret praktik. Att det är så är inte ovanligt för socialt arbete i övrigt. När det gäller kontaktpersoner i umgänges-tvister tar sig skillnaderna mellan generella ideal och konkret praktik uttryck i deras

tankegångar om huruvida de har en aktiv eller »passiv« roll och ska ha ett aktivt eller passivt förhållningssätt gentemot mammor, pappor och barn. Idealet är att pappan sköter umgänget med barnet på ett bra sätt och att kontaktpersonen kan finnas med vid sidan om som en säkerhet och trygghet för barnet. En central tanke bakom insatsen är att den ska vara tillfällig och relativt kortvarig och att pappa och barn ska kunna umgås på egen hand efter insatsens avslut. I dessa ideala fall har kontaktpersonen en passiv roll och passivt förhållningssätt. Dock lever sällan umgängen upp till detta ideal. Umgängen präglas ofta av konflikter mellan föräldrarna och andra svårigheter, vilket kräver att kontaktpersonerna går in i sitt uppdrag mycket mer aktivt och det kan vara svårt att avsluta insatsen.

Diskrepansen mellan generella ideal och konkret praktik visar sig också i vad kontaktpersonerna anser om insatsen. I en rapport (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a) framhåller vi att eftersom generell kunskap om barns behov inte alltid sammanfaller med individuella barns intressen, uppstår det ibland motsättningar mellan hur insatsen värderas för barn generellt och i individuella fall. Idealt, menar kontaktpersonerna, är det en bra insats som är till för barns skull och tillgodoser barns bästa. Kontaktpersonernas övergripande uppfattning är att insatsen är en trygghet för barnen. De beskriver sin uppgift som att finnas närvarande för barnens skull, eftersom de uppfattar det som viktigt för barn att ha kontakt med båda sina föräldrar. Men i den konkreta praktiken förekommer individuella barn som far illa. I flera fall kan man ställa sig frågan om umgänge ska

ske till varje pris, vilket såväl familjerättssekreterare (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a, 2006b) som kontaktpersoner gör.

Generellt tycks kontaktpersonerna ha anammat en rådande syn inom såväl familjerätten som i samhället i övrigt om att det är för barns bästa att ha en bra relation med båda sina föräldrar, även då föräldrarna inte lever tillsammans. I praktiken handlar det oftast om barn som efter separation mellan föräldrarna bor hos sin mamma och har umgänge med sin pappa. Insatsen väcker i och med det intressanta frågor om synen på familjens, och i synnerhet faders, roll i barns liv och i samhället.

Insatsen kan ses som ett sätt att upprätthålla den normala familjen, trots förändrade familjeformer (jfr. Andersson & Bangura Arvidsson 2006a, 2006b). Lite tillspetsat kan man säga att kontaktpersoner i umgängestvister bistår med stöd för att upprätthålla den tänkta familjen och det eviga föräldraskapet, för att appellera till Bäck-Wiklund (2003). I bakgrunden för insatsens intentioner finns en »tänkt« kärnfamilj bestående av mamma, pappa och barn. När vissa av den »levda« familjens förhållanden sviktar, kan barnet få stöd och skydd av en kontaktperson för att upprätthålla den »tänkta« familjen. Staten upprätthåller således både det eviga föräldraskapet och den »tänkta« kärnfamiljen (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a).

Kontaktperson i umgängestvist kan också i detta sammanhang ses som ett sätt att involvera pappor i barns liv. Den länge rådande och starka normen i Sverige om faders rätt till sina barn som Hobson (2004) beskriver tar sig uttryck när det gäller insatsen kontaktperson i umgängestvister.

Insatsen kan kontrasteras mot den generella insatsen kontaktfamilj inom individ- och familjeomsorgen, som kan ses som en kompensation för en »ofullständig« familj. Kontaktperson i umgängesärenden, å sin sida, kan ses som motsatsen till kontaktfamilj och kontaktperson, nämligen som ett sätt att involvera pappan i barnets liv, även om han upptas av egen problematik (Andersson & Bangura Arvidsson 2001). Med stöd av en kontaktfamilj kan en ensamstående mamma klara sig utan barnets far, vilket Regnér (2006) belyser då hon skriver att en ensamstående mor med hjälp av en kontaktfamilj kan minska sin sårbarhet och sitt beroende av barnets far. Samhället bistår med manliga förebilder genom kontaktfamiljsfäder och manliga kontaktpersoner (jfr. Regnér *ibid.* och Johansson 2004). På så sätt frikopplas fadern från familjen, även om könskomplementariteten upprätthålls (jfr. Eriksson 2003).

Regnér (2006) framhåller emellertid också att mödrarnas minskade beroende av barnets far inte bara minskar deras sårbarhet utan också kan belasta dem då de måste ta mer ansvar för barnen. Här ligger snarare en likhet än en olikhet mellan de olika sätten att använda insatsen, eftersom ansvaret för barnen i stor utsträckning ligger hos mamman oavsett hur insatsen används. I detta ansvar ingår att främja kontakten mellan barnet och pappan om han inte själv tar det. En god mor förväntas ta huvudansvaret för omsorgen om barnet och för relationen mellan far och barn, som Eriksson (2003) uttrycker det. Modern ska släppa in fadern i barnets liv och lita på att han tar väl hand om barnet. Modern har emellertid det yttersta ansvaret både för att släppa in fadern men

också för att skydda barnet om fadern skulle vara våldsam, menar Eriksson (ibid.).

När konflikterna mellan föräldrarna blir så stora att de inte kan komma överens om hur umgänget ska se ut, kan samhället gå in och via domstol besluta om insatsen kontaktperson i umgängestvist för att tillgodose barns behov av kontakt med båda sina föräldrar. Staten ser det som sin sak att bistå med att involvera pappor i deras barns liv.

Kontaktpersoner har ett viktigt men svårt uppdrag att genomföra. Ytterst är det kontaktpersonerna som i de enskilda uppdragen måste hitta en roll och finna ett förhållningssätt för att kunna hantera de svårigheter och dilemman som kan uppstå i praktiken i umgänget mellan enskilda barn och deras pappor så att alla, såväl mamman, pappan och inte minst barnet, känner sig trygga.

Referenser

- Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2001) *Vad vet vi om insatsen kontaktperson/familj? En kunskapsöversikt*. Meddelanden från Socialhögskolan 2001:1. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.
- Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2006a) *Barnet mellan två föräldrar – insatsen kontaktperson i umgängestvister*. Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset.
- Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2006b) »Umgänge till varje pris?« *Socionomens Forskningssupplement* vol. 5 nr 19, s. 5-17.
- Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2008) »Contact person as a court-ordered solution in child visitation disputes in Sweden.« *Child and Family Social Work* vol. 13 nr 2, s. 197-206.
- Bangura Arvidsson, Maria (2003) *Ifrågasatta fäder. Olika bilder av fäder till socialt utsatta barn*. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.
- Bäck-Wiklund, Margareta (2003) »Familj och modernitet.« I Margareta Bäck-Wiklund & Thomas Johansson (red.) *Nätverksfamiljen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ekbo, Inger & Landberg, Åsa (2007) »Innerst inne var man rädd...« *Barn och föräldrars röster om att ha umgänge tillsammans med kontaktperson*. Stockholm: Rädda Barnen och Socialstyrelsen.
- Eriksson, Maria (2003) *I skuggan av pappa. Familjerätten och hanteringen av faders våld*. Stehag: Förlags AB Gondolin.
- Hobson, Barbara (2004) »Pappavänligt samhälle: faderskap, papparoll och pappor i välfärdssamhället.« I Christina Florin & Christina Bergqvist (red.) *Framtiden i samtiden. Könrelationer i förändring i Sverige och omvärlden*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Hobson, Barbara & Morgan, David (2002) »Introduction: making men into fathers.« I Barbara Hobson (red.) *Making Men into Fathers, Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hydén, Margareta & Hydén, Lars-Christer (2002) *Samtal om den nya familjen och det eviga föräldraskapet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Johansson, Thomas (2004) *Faderskapets omvandlingar. Frånvarons socialpsykologi*. Göteborg: Daidalos.
- Proposition 1979/80:1. Stockholm: Riksdagens tryckeriexpedition.
- Regné, Margareta (2006) *Familjebilder. Om klientfamiljer, kontaktfamiljer och idealfamiljer*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete.
- SCB (2006) *Barn och deras familjer 2005*. Demografiska rapporter 2006:3. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- SCB (2007) *Barn och deras familjer 2006*. Demografiska rapporter 2007:4. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Singer, Anna (2000) *Föräldraskap i rättslig belys-*

ning. Uppsala: Iustus Förlag.
Socialstyrelsen (2006) *Barn och unga – insatser år 2005*. Statistik socialtjänst 2006:9. Stockholm: Socialstyrelsen.
Socialstyrelsen (2007) *Barn och unga – insatser år 2006*. Statistik socialtjänst 2007:9. Stockholm: Socialstyrelsen.
SOU 2005:43 *Vårdnad – Boende – Umgänge. Bar-*

nets bästa, föräldrars ansvar. Betänkande av 2002 års vårdnadskommitté. Stockholm: Statens Offentliga Utredningar.
SOU 2007:52 *Beslutanderätt vid gemensam vårdnad m.m. Betänkande av utredningen om beslutanderätten vid gemensam vårdnad*. Stockholm: Statens Offentliga Utredningar.

Summary

Active passivity Contact persons' role and relation to fathers, mothers and children in visitation disputes

The presence of a contact person can be a provision for a non-resident parent to visit his child. The aim of this article is to illuminate how contact persons as a court-ordered solution in child visitation disputes deal with their role and how they describe their relation to resident parents (mostly mothers), non-resident parents (mostly fathers) and children. The focus is on the intervention's directives, difficulties and dilemmas. The article is based on interviews with 13 contact persons and partly on interviews with 21 family law social workers.

The contact persons are relatively free to interpret their role. The overall interpretation is to be present for the sake of the children and that their role is neutral and to »remain passive«. However, within this framework the interpretation of their role varies. The interpretation of the role is complex. At the same time as the contact persons point out the neutral and passive role they are also supportive to parents and often have to be active in relation to parents. The active role is clearly expressed in descriptions of how they relate to parents and children in concrete situations. The

difficulties and dilemmas are characterized by a difference between general ideals and concrete practice. In the general and ideal cases the contact persons interpret their role as »passive«. However, in the concrete practice many of the cases are about huge conflicts between parents or other problems, which requires the contact persons to be much more active.

Generally the contact persons seem to have acquired a perception in Swedish society that it is in the best interest of a child to have a good relation to his or her father, even after a divorce between the parents, and children mostly live with their mothers. In concrete practice, however, they often wonder if the measure is really for the sake of the children, who sometimes have to meet their fathers at any price. The intervention contact persons as a court-ordered solution in child visitation disputes can be seen as a way for the Swedish society to involve fathers in their children's life. Thus, the measure raises interesting questions about the perception of the role of the family, particularly fathers, in children's life and society.

Utsatta barn i familjerättsprocesser: utredares bemötanden och barns strategier

MARIA ERIKSSON & ELISABET NÄSMAN

Sedan början av 1990-talet har en rad förändringar i lagstiftningen genomförts för att stärka barns rätt att komma till tals i familjerättsliga tvister. Hur tillämpas lagstiftarens krav på delaktighet för barn i fall där barnen har en utsatt situation, som när pappa utövat våld mot mamma?

Under 2007 var ungefär 7 200 barn och ungdomar i åldrarna 0-17 år föremål för en utredning om vårdnad, boende eller umgänge (Socialstyrelsen 2008). Sedan 1996 åligger det den som vid en rättslig tvist mellan ett barns föräldrar verkställer en utredning om vårdnad, boende eller umgänge att, om det inte är direkt olämpligt, undersöka »barnets inställning« och redovisa den för rätten (Föräldrabalken 6 kap. 19§). Socialstyrelsen konstaterar i sin lägesrapport från 2005 att utredningar om

vårdnad, boende och umgänge har blivit mer komplicerade, »ofta med hög konflikt-nivå, familjevåld, sociala problem och psykisk sjukdom. Många barn far illa av att föräldrarna tvistar« (Socialstyrelsen 2006 s. 31). Även 2002 års vårdnadskommitté pekar på stora problem i hanteringen av fall där det finns en historia av våld (SOU 2005:43). Det har länge funnits en begränsad kunskap om vad lagstiftningens krav på delaktighet för barn i familjerättsprocesser betyder för utsatta barn. Vissa relevanta studier har genomförts (t.ex. Cederborg & Karlsson 2001, Mattsson 1998, Rejmer 2003, Warming 2002), men forskningsbaserad kunskap om villkoren för och utsatta barns upplevelser av mötet med svenska

---

Maria Eriksson, docent i sociologi, sociologiska institutionen, Uppsala universitet
Elisabet Näsman, professor i sociologi, sociologiska institutionen, Uppsala universitet

vårdnads-, boende- eller umgängesutredare har varit i stort sett obefintlig.

Den här artikeln ska fylla några av dessa kunskapsluckor. Syftet är dels att beskriva hur handläggare av familjerättsliga utredningar kan bemöta barn som upplevt pappas våld mot mamma, dels att beskriva barnens strategier i mötet med utredarna samt i utredningsprocessen i stort. Artikeln bygger på intervjuer med barn i en studie av hur barn med erfarenheter av att pappa varit våldsamt mot mamma upplever och hanterar mötet med handläggare inom socialtjänsten som på begäran av domstol genomför en utredning om vårdnad, boende eller umgänge.¹

Teoretiska och metodologiska utgångspunkter

Hittills har forskningen om barn som upplever våld i sin familj framförallt tagit sin utgångspunkt i etablerade teorier om socialisation och/eller barns utveckling, trauma och överlevnad (se Eriksson 2007). Generellt sett har barns egna beskrivningar och tolkningar av våld och/eller sin situation inte varit centrala (Christensen 2002). Idag är dock flera av de aktiva nordiska forskarna på fältet influerade av den »nya« barndomssociologin (t.ex. Cater 2004, Eriksson et al. 2008, Eskonen 2005, Fors-

berg 2005, Solberg 2007).² Vår förståelse ligger i linje med denna nyare inriktning i forskningen om barn som upplever våld i sin familj. Ambitionen är att behandla barn som subjekt, både i sina egna liv och i forskningen.³

Omsorg och rättigheter

En vilja att involvera barn i forskning och att se dem som subjekt och sociala aktörer utesluter dock inte att de kan behöva skydd och stöd från vuxna. Vi tar avstamp i Halldis Leiras (1990) diskussion om barns behov av att få sina upplevelser av våld i sin familj giltiggjorda. Ett kulturellt tabu mot att tala om våld i familjen gör enligt Leira att barn som upplever våld i sina familjer utsätts för *tabuiserade* trauman.⁴ Tabut innebär att barn som upplever pappas våld mot mamma får begränsade möjligheter att förstå och tolka det de varit med om. För att barnen ska kunna bearbeta det de varit med om och hitta strategier att hantera sin livssituation krävs att någon bekräftar och gör deras upplevelser giltiga. Alla vuxna

1 Projektet pågick under 2005-2007 och bestod av två delstudier. Den del som artikeln bygger på finansierades av Brottsofferfonden. I projektgruppen ingick även Gunilla Dahlkild-Öhman, Uppsala universitet, och Jeanette Sundhall, Göteborgs universitet.

2 Om den »nya« barndomssociologin, se t.ex. Alanen (1992), Alanen och Mayall (2001), James et al. (1998), Näsman (1994), Närvänen och Näsman (2007), Qvortrup (1994).

3 I övrigt kan vår teoretiska ansats på ett mer allmänt plan karaktäriseras som socialkonstruktivistisk, tolkande sociologi där kön och ålder kombineras i en intersektionell ansats, se Eriksson (2003), Krekula, et al. (2005).

4 Ett trauma kan något förenklat sägas vara en yttre händelse eller situation som är så skrämmande och påfrestande att den skapar olika psykiska och fysiska reaktioner hos barnet. Se t.ex. Terr (1991).

som finns runt barnet har därmed ansvar för att bidra till att barnets upplevelser giltiggörs. Det gäller vare sig vi möter dessa barn i socialtjänsten eller som forskare. Vi menar att barns *delaktighet* kan bidra till att skapa förutsättningar för giltiggörande och i förlängningen för barns återhämningsprocess efter upplevelser av våld (Eriksson & Näsman 2007).

Delaktighet är en fundamental rättighet i barnkonventionen. Konventionen är visserligen inte inkorporerad som en lag i Sverige, men den svenska lagstiftningen ska ha anpassats till konventionen. Det betyder bland annat att barn har rätt till delaktighet i alla processer som berör dem, även om konventionen begränsar möjligheten att påverka genom att barns åsikt ska »tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad« (artikel 12). Det innebär att barns kompetens ifrågasätts. Trots att den här typen av ifrågasättande återfinns i Föräldrabalken kan den dock sägas representera barnet som kompetent nog att få göra sin röst hörd och sin vilja beaktad (jfr. Singer 2000). Familjerättsutredare är ålagda att undersöka »barnets inställning« och redovisa den inför rätten (Föräldrabalken 6 kap. 19§). Sedan 2006 har barn också fått rätt att komma till tals redan i samband med interimistiska beslut om vårdnad, boende, eller umgänge (se Prop. 2005/06:99).

Tidigare studier visar dock att det här synsättet i många fall inte omsätts i praktiken (Dahlstrand 2004, Eriksson 2003, Höjer & Röbbäck 2007). Barns kompetens för delaktighet och värdet av deras uppfattning för beslutsfattandet ifrågasätts (Singer 2000). Detta ifrågasättande finns generellt

i samhället i Sverige liksom många andra länder. Det finns en tvetydighet i synen på barn som å ena sidan objekt och å andra sidan aktörer. Jens Qvortrup talar om de två perspektiven på barn som »i vardande« (becoming) respektive »varande« (being), vilka lever sida vid sida (Qvortrup 1994). Tvetydigheten har också formulerats som en spänning mellan en välfärdsprincip som ser barn som ofullständigt socialiserade och beroende av vuxnas omsorg, beskydd och kontroll, gentemot ett befrielseperspektiv som ser barn som kreativa sociala och moraliska aktörer med förmåga att handla, samspela och påverka sin barndom (Neale 2002 s. 456).

Beteckningen välfärd för den första principen kan tolkas som att det finns en motsättning mellan välfärd och aktörskap, men är det nödvändigtvis så? Kan inte rätt till delaktighet istället ses som en del av det som ingår i välfärd? I svenska diskussioner om demokrati och välfärd definieras välfärd utifrån de resurser som individen kan disponera *för att själv få kontroll över och kunna styra sitt liv* (SOU 2000:1). Välfärd är då inte en motpol till rättigheter och aktörskap utan kan tvärtom sägas omfatta det. Vi har därför valt att kalla ett perspektiv som innebär ett behovsorienterat synsätt eller en välfärdsprincip där barn ses som objekt, för ett *omsorgsperspektiv*, vilket på ett tydligare sätt synliggör att det finns en maktrelation mellan omsorgsgivare och mottagare, en underordning av barn relativt vuxna. Enligt ett rättighets- eller *delaktighetsperspektiv* ses barnet som medborgare och därmed aktör.

Giltiggörande och delaktighet

Vår utgångspunkt är att de två perspektiv som skisseras ovan – omsorgs- respektive rättighets/delaktighetsperspektivet – kan samverka i ett dubbelt förhållningssätt (se Eriksson & Näsman 2007). När det gäller omsorgsperspektivet undersöker vi hur utredares bemötande skapat förutsättningar för giltiggörande av barns upplevelser av våld. Rättighets-/delaktighetsperspektivet operationaliseras med utgångspunkt i Roger Harts (1992) steg för barns delaktighet (se Eriksson & Näsman 2007). De första tre stegen i Harts modell (»Manipulation«, »Dekoration«, »Symbol«) omfattar ingen delaktighet. I det första manipuleras barn att delta i ett sammanhang utan att själva veta vad det går ut på. Dekoration kan illustreras med den välkända bilden av en politiker som lyfter upp ett litet barn på armen under ett valmöte. Barnet som symbolvärde inbjuds till ett sammanhang för att det ger ett bra intryck utåt sett, under sken av att få bli delaktig men tas inte på allvar och får inget inflytande. Det fjärde steget (»Anvisad, men informerad«) ger en viktig förutsättning för delaktighet: barnet blir informerat om vad saken gäller, men steget omfattar inte något aktörskap i beslutsprocessen. Det kommer först på nästa steg (»Konsulterad och informerad«) där barnet får utrymme att yttra sig. Även här begränsas dock delaktigheten genom att de vuxna initierat situationen och tar besluten. På nästa steg (»Beslutsfattande initierat av vuxna, delat med barn«) är initiativet fortfarande de vuxnas men barnet får delta i beslutet. Härnäst (»Initierat och styrt av barn«) följer utrymme för barnet att ta initi-

ativ och fatta beslut och högst upp kommer att barn kan ta initiativ och besluten fattas, som för medborgare i allmänhet, tillsammans med andra (»Beslutsfattande initierat av barn, delat med vuxna«). Utifrån de här dimensionerna i Harts delaktighetssteg har vi undersökt vilken grad av delaktighet som erbjudits barn.

Metod, material, analys

Forskningsprojektet om utsatta barn som sociala aktörer i utredningar om vårdnad, boende eller umgänge bygger bland annat på tematiskt strukturerade individuella intervjuer med barn som varit med om en utredningsprocess och samtalat med utredare. I dessa intervjuer beskriver och tolkar barn med en pappa som är eller har varit våldsamt mot mamman retrospektivt sitt möte med utredare och sitt deltagande i processen. Vi har fått information från 17 barn, tio pojkar och sju flickor, i åldrar från åtta till 17 år. Av de 17 har tre nåtts via kontakter som arbetar professionellt med stöd till barn som upplevt våld, medan övriga 14 kontaktats utifrån tingsrättsdomar från åren 2003-06. Vi har vid tre tingsrätter runt om i landet sökt domar i tvister om vårdnad, boende eller umgänge där det funnits uppgift om våld från pappan mot mamman. Vi har valt ut barn som bor med sin mamma och vi har kontaktat dem via henne som boendeförälder. Förutom att det är fråga om barn som bor med sin mamma och att det funnits uppgifter om våld från pappa mot mamma har vi sökt efter barn i lämplig ålder (från skolåldern och uppåt), fall där det framgår att socialtjänsten genomfört

en vårdnadsutredning samt fall där det inte finns omständigheter som talar emot kontakt.⁵ I vissa fall där vi tagit kontakt har barnens mamma och/eller barnen avböjt medverkan. Sammantaget betyder informantkryteringen och urvalsförfarandet att barn med mycket svåra upplevelser av våld eller mycket problematiska myndighetskontakter kan vara underrepresenterade i materialet.

Så vitt vi kunnat bedöma representerar barnen en stor spännvidd i klasstillhörighet och en tredjedel har en eller två föräldrar med utomeuropeisk bakgrund. Deras våldserfarenheter sträcker sig från att ha sett och hört grovt fysiskt våld mot sin mamma och/eller själva ha blivit utsatta för fysiskt våld, till att framförallt ha upplevt psykiskt våld mot sin mamma i form av hot och trakasserier. Våra intervjuer skedde allt mellan två veckor och mer än två år efter deras möte med familjerådet.⁶ Av de 17 barnen har 14 intervjuats (en per telefon) och tre barn har valt att svara på våra frågor skriftligt i ett frågeformulär som bygger på intervjuguiden. De intervjuer som genomfördes ansikte mot ansikte spelades in och skrevs ut och vid telefonintervjun fördes anteckningar som sedan skrevs ut. Samtliga utskrifter

---

5 I vissa fall har det exempelvis framgått av domen att det är fråga om mycket utsatta barn eller så har barnen och deras mamma haft skyddade personuppgifter. I dessa fall har vi avstått från att ta kontakt.

6 Det senare gäller framförallt några av de äldre barnen. Vår bedömning är att tiden mellan utredningssamtalen och vår intervju inte har något samband med de mönster i materialet som presenteras i den här artikeln.

har förmedlats till barnen för rättning och godkännande.

För att genomföra intervjuerna på ett etiskt rimligt sätt försökte vi under intervjuprocessens olika steg använda det dubbla förhållningssätt som bygger på både omsorgs- och rättighetsprincipen (se Eriksson & Näsman 2008). Vi avstod att kontakta vissa mycket utsatta barn (se ovan). När vi valt ut barn att kontakta och deras mödrar hade givit sitt samtycke till barnens deltagande var nästa steg ett informerat samtycke från barnen själva. Vi bad först mödrarna att ge information till barnen och om barnen ville träffa oss, besökte vi dem hemma och berättade mer detaljerat om projektet, vad vi ville med det och vad det innebar att delta. Den här typen av praktiker är naturligtvis välkända för alla som arbetat med barn i forskning och de ligger i linje med rättighets/delaktighetsprincipen. Vi vill dock påpeka att i vår muntliga information till barnen ingick någon form av indikation på att vi kände till historien med våld. Genom att informera barnen om att vi kände till att de har eller har haft en svår situation och har upplevt våld, och genom att även ge viss konkret information om vad vi visste, försökte vi få barnen att känna att de skulle kunna prata också om svåra upplevelser om de ville det. Vårt syfte var att skapa ett öppet medvetenhetssammanhang (»context of awareness«) (Glaser & Strauss 1964) och en delad definition av situationen (Schutz 1967) både när det gäller intervjusamtalens syfte och kunskapen om våldshistorien.

Under intervjuerna reflekterade vi löpande över de problem som skapas genom maktobalansen i barn-vuxenrelationen (se

Eriksson & Näsman 2008). Vi har även haft en beredskap för att förmedla kontakt till verksamheter som kan ge hjälp och stöd till barn som upplevt våld. Detta blev dock aldrig aktuellt, vilket kan ha med urvalsprocessen att göra.

Analytiska ingångar

De resultat som presenteras i den här artikeln bygger på en analys av materialet som *helhet*. Alla barn i informantgruppen citeras inte utan citaten är utvalda för att de på ett tydligt sätt illustrerar våra resonemang. Analysen bygger på vår generella tolkande och konstruktionistiska ansats och har fokus på de barnpositioner som konstrueras i samspel mellan familjerättsutredare och barn så som det framgår av barnens berättelser. De två centrala begrepp som organiserar presentationen av materialet och analysen har vuxit fram i en tolkningsprocess och vi betraktar dem som en del av våra resultat. Det första begreppet är *bemötande*, som handlar om barnets beskrivning och tolkning av utredarens perspektiv på barnet, vilket handlingsutrymme barnets erbjuds och i vilken mån barnet är i fokus för utredaren. Av bemötandet följer den sociala position barnen tillskrivs, vilken grad av delaktighet de får samt vilka dimensioner av delaktighet som är aktuella: att barnet får *information*, att barnet också *konsulteras*, att barnet tillåts vara med och *fatta beslut* samt att det finns utrymme för barnets egna *initiativ*. Vi vänder också på perspektivet och fokuserar barns beskrivningar av sitt eget agerande eller brist på sådant så som de framgår av deras berättel-

ser. Även här är delaktighetsbegreppet centralt, liksom det mer övergripande aktörskap. Hur barnens handlande kan förstås i relation till deras avsikter och bedömningar av situationen fångas med begreppet *strategi* (se nedan).

Utredares bemötanden: processen

Barnens beskrivningar av de aspekter av utredares bemötanden som kan kopplas till den familjerättsliga processen kan placeras in i två olika kontinuum. Det första handlar om i vilken grad utredaren genom sina handlingar försökt öka graden av delaktighet för barnet, exempelvis genom sättet att informera och konsultera barnet. Den ena extremen innebär handlingar som öppnar för en hög grad av delaktighet för barn, den andra extremen handlingar som exkluderar barnet från delaktighet, ett förhållningssätt vi väljer att benämna »beskyddande«. Det andra kontinuumet handlar om i vilken grad mötet mellan barn och utredare haft fokus på barnet, barnets vilja och perspektiv samt genomförts på ett sätt som varit anpassat till barn. Här utgörs den ena extremen av ett barnorienterat förhållningssätt och den andra av ett vuxenorienterat (se nedan). Då dessa dimensioner av bemötanden kombineras framträder olika barnpositioner (Figur 1, s. 27).

Delaktigt barn

Den första barnpositionen skapas av en kombination av ett barnorienterat förhåll-

ningssätt och uttalade försök att öka barnets delaktighet i processen. Det är den position som lagstiftaren ser framför sig, ett *delaktigt barn*. I vårt material är det utsagorna från 13-åriga Annelie som tydligast illustrerar det här mönstret.⁷ I Annelies berättelse framställs utredaren som lyhörd och empatisk: »*han var ganska, han var rätt okej, han hade egna barn och så, jag tycker att han visste hur man ska hantera... alltså hur man skulle hantera barn och så*«. När det gällde själva sättet att samtala så framstår det som anpassat till att Annelie definieras som just »barn«. Enligt informanten har hon träffat utredaren utan mamma närvarande vid ett tillfälle:

Annelie: *Ja, tror jag. Ja, då var det när vi lekte med typ... det var då med björnarna (skratt) [Intervjuaren: ja, ja]. [...]*⁸

I: *Men det här att prata om björnarna då, hur var det?*

Annelie: *Jag tycker det var ganska... alltså barnsligt. För det var typ kort med björnar på, som gjorde olika saker [just det] så skulle man få typ få välja dom som har olika karaktärer till en person i familjen [just det], jag tycker det var väldigt barnsligt. Jag kunde ju helt enkelt berättat för honom i stället.*

Även om Annelie säger att själva samtalsmetoden är barnslig och alltså inte anpassad till just hennes ålder uttrycker hon sig överlag mycket positivt om mötet med

utredaren. Till skillnad från en stor del av de andra barnen i vårt material (inklusive en del av dem som är äldre än hon själv) beskriver Annelie också att hon fick se den text som utredaren skrivit efter sina möten med henne, samt andra delar av utredningstexten. I vår informantgrupp är hon ensam om att prata om så långtgående information.

Beskyddat barn

Vi har få exempel på det bemötande Annelie beskriver i vårt material. Ett starkare mönster är att informanten framstår som ett *beskyddat barn* där utredarna skapat ett mycket begränsat utrymme för delaktighet i utredningsprocessen. De barn som ger den bilden beskriver också utredarna som empatiska och barnorienterade i samtalen, men barnen framstår snarare som objekt för vuxnas omsorg och beskydd, än som parter i målet: de har getts små möjligheter att påverka hur samtalen ska organiseras (tid och plats till exempel), de har fått lite information om vad samtalen egentligen går ut på, samt lite eller ingen återkoppling efter samtalen:

I: *Så du fick egentligen inte veta hur hon skrev sedan?*

Johan (9): *Jag tror inte det.*

I: *Nej, okej. Skulle du ha velat se det?*

Johan: (paus) *Nej*

I: *Att du visste vad hon skrev?*

Johan: *Eller jag visste inte vad hon skrev men ville ändå inte se det.*

Som framgår av citatet ovan betyder en

7 Alla informantnamn är fingerade.

8 I samtal med barn används ibland en kortlek med bilder på björnar som visar upp olika sinestämningar och känslor.

berättelse om detta bemötande inte nödvändigtvis att informanten är missnöjd. Vi har dock även exempel på barn som uttrycker en tydlig kritik mot att på olika sätt exkluderas från delaktighet, exempelvis genom att inte konsulteras om hur och när mötena med utredarna ska ske.

Diskvalificerad vuxen

Det andra tydliga mönstret i vårt material är beskrivningar av beskyddande när det gäller utredningsprocessen, kombinerat med ett mer vuxenorienterat förhållnings-sätt i själva samtalen. Den vuxenorientering som barnen berättar om handlar både om vems perspektiv, behov, eller känslor som stått i centrum i samtalet, och om samtals-situationen. För att börja med den första aspekten säger exempelvis ett av de barn i informantgruppen som inte vill träffa sin pappa att *»allt handlade om min pappa, de sa han vill träffa dig, han har rätt att träffa dig»*. När det gäller den andra aspekten kan den illustreras av ett utdrag ur intervjun med åttaåriga Willow. Han beskriver en låg grad av delaktighet i processen och hans övergripande kommentar om att träffa utredarna är *»tråkigt»*:

I: *Alltså, hade de kunnat göra på något sätt som hade varit bättre?*

Willow: *Nej*

I: *Bara att du var där var inte bra?*

Willow: *Nej det var tråkigt att vara hos dem. Men hos [verksamhet för barn som upplevt våld] så är det roligt.*

I: *Vad är det som är bra där då?*

Willow. *Vi målar och fikar och...*

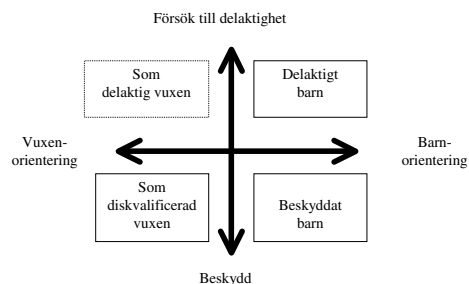
I: *Var det något du ville säga till dem?*

Willow: *Nej [nej]. De var ganska snåla. De bjöd bara på vatten.*

Willow kontrasterar sitt möte med familjerättsutredarna mot sina erfarenheter av en verksamhet för barn som upplevt våld. Det som lyfts fram som positivt när det gäller den senare är aktiviteter och »fika«. Mot den här bakgrunden blir familjerättsutredarnas vattenglas ett uttryck för deras »snålhet«. Även andra exempel synliggör att »fika« kan symbolisera välkomnande och omsorg och därför kan vara en viktig del i barns upplevelser av möten med vuxna som något positivt. Vissa informanter förmedlar en bild av hur de förväntas kunna sitta still och samtala, vara fokuserade på ämnet för samtalet, inte göra för stora utsvävningar eller leka (ta för mycket eget initiativ), förväntas uppskatta det glas vatten som erbjuds, och så vidare. De har bemötts som om de vore vuxna. Då deras möjlighet till inflytande över samtals-situationen och processen samtidigt är minimal tydliggörs att den här barnpositionen

Figur 1.

Utredares bemötanden: processen.

endast delvis innebär att bli behandlad som en vuxen deltagare i processen: barnet bemöts snarast som en *diskvalificerad* vuxen.

Logiskt sett är det möjligt att också föreställa sig att ett barn kan bemötas som en delaktig vuxen, det vill säga med handlingar som gör dem delaktiga i processen, samtidigt som själva förhållningssättet i samtalet är vuxenanpassat på det sätt som beskrivs ovan. En sådan barnposition framträder dock inte på något tydligt sätt i vårt material.

Barns strategier

Vår utgångspunkt är att barn är aktörer som uttolkar omvärlden och agerar i sina liv i samspel med andra. Utifrån det blir det viktigt att diskutera hur barnen förhållit sig till situationen och om de använde det handlingsutrymme de uppfattade att de hade. Vi prövar tanken att det som barnen gör i denna situation – som de alla i någon mån är förberedda på – har ett inslag av avsiktlighet som gör det rimligt att använda ett begrepp som *strategi*: handlande eller icke-handlande som är i någon mån valt utifrån en avsikt. Vilken avsikten varit kan i vissa fall utläsas genom barnens sätt att beskriva sitt agerande, i andra fall är det något vi får tolka in. Även här tar vi hjälp av ett par kontinuum som barnens handlingar och förhållningssätt kan placeras in i. Det första handlar om i vilken grad barnen beskriver att de accepterat hur utredningen har genomförts och sträcker sig från barnets accepterande medverkan i utredningen, över motvillig

eller minimal medverkan till öppen protest mot hur utredningen och samtalen gått till. Ett andra kontinuum sträcker sig från beskrivningar av aktiva försök att åstadkomma en högre grad av delaktighet till beskrivningar av passivitet i meningen accepterande av sättet de blivit bemötta på (se Figur 2, s. 30).

Vill vara delaktig

Av vissa intervjuer framgår det att barnen accepterat utredningssamtalen och de beskriver samtidigt antingen hur *utredarnas* bemötande erbjudit dem en hög grad av delaktighet (som Annelie ovan) eller hur de *själva* på olika sätt försökt skapa en högre grad av delaktighet. Ett exempel på det senare är tioåriga Cathrine som beskriver hur hon under utredningssamtalet försökte kika över utredarens axel för att få se vad denna skrev i sin rapport från samtalet. Barnens vilja till delaktighet kan också handla om att de medverkar i utredningssamtalen av strategiska skäl, det vill säga för att uppnå något. Det kan handla om mål knutna till själva tvisten, som att tala om hur de vill bo, om och hur de vill träffa sin pappa, och så vidare. Det kan dock även handla om mer långsiktiga mål, exempelvis att förmedla ett budskap om rätten till egen autonomi till sin kontrollerande pappa. Barnets syfte kan med andra ord gå utöver själva den familjerättsliga processen och snarare handla om hela livssituationen och nära relationer.

Nöjd som objekt

När accepterande medverkan i utredningen kombineras med att barnet även accepterar ett bemötande som innebär en låg grad av delaktighet i processen, tolkar vi det som att barnets tar positionen *nöjd som objekt för vuxnas intervention*. Ett barn som illustrerar den här positionen är Johan som vi citerar inledningsvis. Han beskriver å ena sidan en låg grad av delaktighet, samtidigt som han uttrycker sig väldigt positivt om hur han har bemötts.

Missnöjd part

Barnintervjuerna innehåller dock inte endast tal om hur barnen aktivt och villigt medverkat, utan även beskrivningar av olika grader av motstånd och protest. Motstånd och protester handlar både om att inte bli lyssnad på eller ha inflytande över själva samtalsituationen, och om möjligheter att komma till tals i den rättsliga tvisten. Ett exempel på det senare är 13-åriga Mikael som berättar att han själv skrivit ett brev till domstolen för att på så sätt försöka föra fram hur han ville ha det (inte träffa sin pappa). Ett exempel på missnöje, motstånd och protest i själva samtalsituationen hittar vi i intervjun med tioåriga Rasmus:

Rasmus: *Då dom kom hit första gången, [och] skulle prata med mig och dom sa att det var jag, att jag skulle känna mig trygg och att allt skulle handla om mig* (paus) [mm] *och inte om han* (paus) [mm] *och*

sen kom dom flera gånger och sa 'men han [har] sagt att han vill träffa dig och han har rätt att träffa dig för han är din pappa, han är din biologiska pappa', men då sa jag till dom att 'du sa att det var jag som skulle känna mig trygg och jag känner mig inte trygg för jag vill inte träffa honom'. 'Okej. Men du kan ju försöka lite'. Då sa jag nej. Så sa dom 'Okej vi kommer en annan gång'. [Dom] kommer [en] annan gång, sa att han vill träffa dig och han har rätt träffa dig. Då började dom [...] dom kom så många gånger, så att jag sa att okej jag kanske kan träffa honom, fast jag ville inte det.

I Rasmus berättelse refererar han utredarnas förklaringar om förutsättningarna för samtalet, visar sedan hur utredarna bryter emot dessa, och berättar att han påpekat detta för dem. I berättelsen är han en kritisk granskare av samtalen, argumenterar emot och säger nej, även om han också berättar hur han så småningom böjer sig för deras påtryckning. Den barnpositionen som Mikael och Rasmus tar kallar vi *missnöjd part i målet*.

Ovillig eller otillgänglig

Av vissa intervjuer framgår att barnet ifråga knappast kan karaktäriseras som att det accepterat att medverka i utredningen, även om de inte berättar om direkta försök att förändra hur utredningen eller samtalet gått till:

Martin (9 år): *Jag vill helst inte gå dit*

I: *Du ville helst inte gå dit?*

Martin: *Nej.*

I: Nej, När du väl gick dit tyckte du då att det var okej att gå dit?

Martin: Lite

I: Lite, okej.

Martin: Jaa.

I: Skulle du helst ha sluppit?

Martin: Ja

I: Mm, tycker du att barn ska själva få bestämma vad dom ska bo och hur mycket dom ska träffa sin mamma och pappa?

Martin: Nej, bara när dom blir typ 12 kanske

I: 12 år. Så du tycker att du är för liten då?

Martin: Ja.

I: Vad är det som gör att du är för liten då? Varför kan du inte tycka, bestämma sådant?

Martin: Därför att dom har sagt att eeehhh, dom har sagt att jag inte får bestämma.

I: Du får inte bestämma?

Martin: Vars jag ska bo

I: Vad sa du?

Martin: Dom har sagt att jag inte får bestämma vars jag ska bo.

Martins kommentar om 12-årsgränsen gör det klart att han uppfattar att han har väldigt små möjligheter till inflytande över de beslut som påverkar hans liv.⁹ Hans ovilja att delta i samtal kan möjligen tolkas som en form av implicit protest mot att behöva prata med utredare när han ändå inte kan påverka något.

Positionen *ovilligt eller otillgängligt barn*

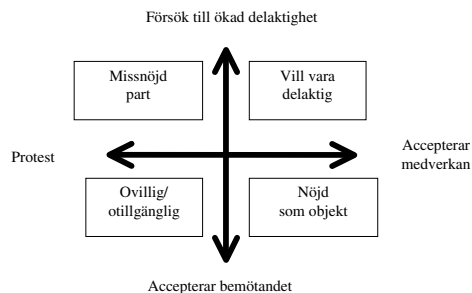
9 Regler om verkställighet i Föräldrabalkens 21 kapitel (gällde fram till juni 2006) som innebar att man inte verkställer en dom mot ett barns uttryckta vilja om barnet fyllt 12 år eller uppnått motsvarande mognadsgrad, har gjort att det i praxis utvecklats en »12-årsgräns« (jfr t.ex. Röbbäck 2008).

skapas då barn på olika sätt uttrycker sitt missnöje med hur utredningen eller samtalen går till, men samtidigt inte gör några aktiva försök att påverka situationen. Den här positionen är det närmaste vi kommer att barnet vägrat medverka i processen. Barn som vägrat medverka i den familjerättsliga utredningen är uteslutna ur studiens urval, men det är naturligtvis möjligt att tänka sig att vissa barn väljer detta som överordnad strategi. Samtidigt får barns möjlighet att helt slippa träffa utredare under exempelvis ett hembesök ses som begränsad. För barns del kan därför passivitet och tystnad ses som en form av implicit vägran att medverka.

Utredares bemötanden: våldet

I vilken grad har barnens egna tankar och känslor förknippade med våldet blivit föremål för dialog mellan barn och utredarna? Hur mycket information har barnet fått om det våld som utövats och om utredarnas kunskap om våldet? I vilken mån har våldet mot mamman – eller mot barnet – överhuvudtaget benämnts? Även här presenteras

Figur 2.
Barns strategier.

materialet och analysen med hjälp av ett par kontinuum: ett där den ena extremen utgörs av att våldet i relativt hög grad blivit en fråga för dialog mellan barn och utredare, och den andra extremen är att våldet inte benämnts överhuvudtaget. I det andra utgörs den ena extremen av en situation där barnet är skyddat från fortsatta upplevelser av våld (mot mamma och/eller mot sig själv), medan den andra extremen är att barnet fortsatt är utsatt på olika sätt (Figur 3, s. 34). Tolkningen av graden av skydd bygger i första hand på vad barnet ifråga själv säger, men vi har även tagit hänsyn till den information vi har tillgång till genom tingsrättsdomen och/eller barnets mamma.

Beskyddat offer

Vissa barn beskriver att de är skyddade från ytterligare upplevelser av våld. I en del fall har barnet inte längre kontakt med den våldsutövande pappan, i andra fall innebär kontakten med pappan inte fortsatta upplevelser av våld. Samtidigt säger barnen att de inte har pratat med utredarna om pappas våld mot mamma. Bland familjerättsutredare kan det finnas en föreställning om att man inte ska »dra in« barn i »föräldrakonflikter« utan barnen ska skyddas från att behöva ta ställning till det som pågår »mellan« föräldrarna (Eriksson 2003, Röbäck 2008). Den barnposition som framträder här är således *ett beskyddat offer*. En av de informanter som kan illustrera berättelser om det här bemötandet är Cathrine. Hon har inte pratat med utredarna om pappas våld mot mamma och säger om utredarna att »*de ville nog inte fråga så här rakt på*«.

Att barn kan uppleva positionen som beskyddat offer som problematisk illustreras av den pojke vi kallar Martin. Han har fått höra att han inte får bestämma över sin situation (se ovan). Samtidigt vill han gärna träffa sin pappa, är väldigt missnöjd och säger att han inte riktigt vet varför han inte får träffa pappan lika mycket som förut:

I: *Du vet inte varför det förändrades?*

Martin: *Nej,*

I: *Det är ingen som har berättat för dig?*

Martin: *Eeh, nej.*

I: *Nej*

Martin: *På sätt och vis säkert för att jag ville för att det var en gång när jag skulle gå och lägga mig [mm] hörde jag pappa och [nya sambon] bråka, och du vet dom rör sig, kunde man höra vart dom än var kunde man.*

I: *Okej, då tyckte de inte att dom var så bra att du bodde så mycket hos din pappa?*

Martin: *Äh, jag tror det.*

De vuxna runt omkring Martin tycks ha sett hans utsatthet och försökt skydda honom från fortsatta upplevelser av våld (inte längre i form av pappas våld mot mamma utan nu mot pappans nya sambo). Samtidigt har det här temat inte diskuterats tillräckligt mycket för att Martin ska ha helt klart för sig varför beslutet i den rättsliga tvisten blivit som det blivit, varför han ska träffa sin pappa mindre än han själv vill. Han har en egen tolkning, att det har att göra med pappans våld, men enligt honom själv är det inget han fått förklarat för sig. En låg grad av delaktighet, utan tillräcklig information om de omständigheter som ligger till grund för rättsens beslut, kan göra både besluten

och livssituationen svårbegripliga för de berörda barnen.

Osynligt offer

Andra barn beskriver handlingar och förhållningssätt som snarast gör den egna upplevelsen av våld osynlig, trots att barnet befinner sig i en fortsatt utsatt situation. Ett exempel är Rasmus. Enligt honom var pappans våld inte ett centralt samtalsämne under hans möten med utredarna och de ifrågasatte till och med om han verkligen kom ihåg pappans våld. I stället pratade de om ovidkommande saker: *»så började han prata om gympa, skolan och prata om sådana här saker, jag tänkte men sa inte, varför pratar du om sådana här saker?»*. Resultaten av den familjerättsliga utredningen blev att Rasmus var tvungen att träffa den pappa han var rädd för. Därmed försattes han i en situation som utifrån barnets beskrivning närmast kan karakteriseras som psykiskt våld:

Rasmus: ... *första gången efter det jag träffade honom började jag må illa, började få ont i magen, jag gick på toan jag kräktes, fast dom kom igen för dom brydde sig inte hur jag mädde [nej] nej om jag mädde bra, om jag mädde dåligt skulle jag ändå gå dit. Även om jag mädde dåligt skulle jag ändå gå dit. Jag kunde ha ont i magen, jag kunde må illa, jag kunde [...] det kunde va vad som helst, fast dom sa att 'du ska ändå gå dit'.*

När barnets upplevelse av och känslor förknippade med det våld som förekommit

förblir osynliga eller ogiltiggörs och våldet (inklusive dess konsekvenser) inte blir föremål för dialog mellan barn och utredare samtidigt som barnet fortsatt befinner sig i en utsatt situation, då påtvingas barnet positionen *osynligt offer*.

Oskyddat offer

När Rasmus beskrivningar av sitt eget agerande tas med i analysen blir det dock inte helt rättvisande att karakterisera den position han tagit som »osynligt« offer. Under intervjun återkommer det här barnet till hur han har försökt få fram till vuxna runt honom att han är rädd för sin pappa. Den position Rasmus beskriver framstår därför snarast som *oskyddat offer*: hans fortsatta utsatthet var synlig för vuxna runt om honom. I Rasmus fall framgår det klart att hans rädsla blev känd för socialtjänstens personal, men i vilken grad hans utsatthet varit föremål för dialog med familjerättsutredarna är svårare att utläsa av intervjun. I Johans fall däremot är detta tydligt:

I: *Kommer du ihåg vilka frågor hon ställde, vad hon frågade om?*

Johan: *Jag kommer ihåg att hon frågade hur jag mädde och det men [mm] det var väl också vem jag ville vara med och vem jag tyckte mest om [jaa]. Ja alltså inte vem jag var sur på, på det där sättet men jag sa att jag tyckte mest om mamma [mm] för hon brukar inte slå mig. Hon slår mig aldrig.*

I: *Mm. Hur tyckte du det kändes att sitta där och prata med henne om din mamma och pappa?*

Johan: *Det kändes skönt att säga det till någon som jag litar på.*

Johan beskriver hur han berättat för utredaren att hans pappa även slagit honom. I intervjun bekräftar Johan att utredaren hade tagit upp frågan om pappans våld mot mamma under samtalet med honom, och även att han själv sagt till utredaren att han är rädd för sin pappa. Trots att våldet mot både mamma och barn, och barnets rädsla, var känt gjordes uppenbarligen för lite för att skydda Johan. Lite senare i intervjun berättar han om upprepat våld mot sig själv, som en direkt konsekvens av den familjerättsliga utredningen:

I: *Du säger att du litade på henne [utredaren], var du på något sätt rädd att din mamma eller pappa skulle få reda på vad du hade sagt?*

Johan: *Jag var rädd för att min pappa skulle göra det för när han fick se papprena om vad jag hade sagt så blev han arg och slog mig då också.*

När utredare å ena sidan gör våldet synligt men sättet att hantera barnets situation, å andra sidan, innebär att barnet förblir oskyddad eller utsätts igen, skapas barnpositionen *oskyddat offer*.

Den här positionen kan tolkas och hanteras på olika sätt av barn. Medan Rasmus tycks uppfatta den barnposition han erbjudits som oacceptabel och förväntar sig att bli bemött på ett annat sätt kan vi i Johans fall inte göra en så entydig tolkning av barnets förståelse av det »budskap« som finns inbyggt i positionen *oskyddat offer*: »vi vet att du är utsatt, men skyd-

dar dig inte ändå«. När Johan längre fram i intervjun får en fråga om vad han tycker om utredningens resultat när det gäller boende och umgänge tolkar han frågan på ett lite annat sätt än vad intervjuaren tänkt sig:

I: *Mm, tycker du att det fungerar som det har blivit?*

Johan: *Att han har slagit mig och det?*

I: *Nej, inte att han har slagit dig för det ska han naturligtvis inte göra. Jag tänker sedan efter det att domstolen bestämt hur det ska vara för dig med att träffa din pappa och så.*

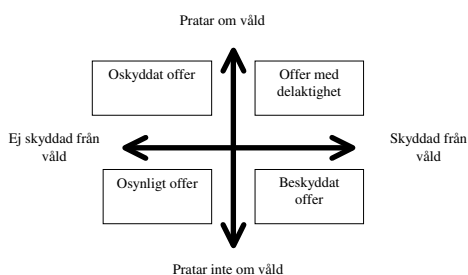
Johans tolkning av intervjufrågan kan förstås som att för honom är det inte självklart att våldet är oacceptabelt: det är något man kan tycka olika saker om. Det här citatet synliggör de etiska krav som ställs vid intervjuer med utsatta personer överhuvudtaget och i synnerhet i intervjuer med utsatta barn (se ovan och Eriksson & Näsman 2008). Ett förhållningssätt med ett fokuserat och engagerat lyssnande ger i sig ett budskap om empati och bekräftelse. Det räcker långt med hummanden och nickar, också när barn berättar om erfarenheter av våld. Vi valde dock att ibland (som ovan) uttrycka en klar ståndpunkt och att vissa handlingar är oacceptabla. Detta var fallet i situationer där ett neutralt lyssnande skulle kunna upplevas som att vi accepterar det vuxenbeteende som barnet beskrev. Den här typen av kommentarer från oss som intervjuare är som vi ser det en del av giltiggörandet av upplevelser av våld.

Offer – med delaktighet

För att barns upplevelser ska giltiggöras som *våld* och som något oacceptabelt, krävs för det första att barnets erfarenheter av våld och känslor och tankar förknippade med det blir föremål för en dialog med utredarna. För det andra krävs att deras situation hanteras på ett sådant sätt att de skyddas från ytterligare utsatthet. I vårt material finns ett exempel där barnet relativt tydligt beskriver den här typen av bemötande: Annelie. Hon är skyddad från ytterligare utsatthet. Även om hon inte går in i detaljer i vår intervju beskriver hon att hon pratat med utredaren om pappans beteende och om vad hon tänker och känner inför det. Den barnposition som framträder ur den här intervjun är med andra ord ett *offer med delaktighet* – delaktighet i meningen att ha varit i dialog med utredare om sina upplevelser och känslor och med information om utredarens kunskap om våldet.

Figur 3.

Utredares bemötanden: våldet.

Utsatta barn som aktörer?

De positioner som vi diskuterar i den här artikeln är analytiska konstruktioner. De bygger på ett empiriskt material men är inte i första hand beskrivningar av konkreta informanter. Vissa av de enskilda barnen beskriver ett bemötande eller strategier som ligger nära en specifik position, medan andra intervjuer inte alls ger en lika renodlad bild. Med detta sagt kan vi ändå konstatera att det tycks finnas en relation mellan det bemötande barnet beskriver, och barnets egna strategier. Vi kan inte göra entydiga uttalanden om vad som kommit först utan det vi framförallt kan göra är att peka på samband. När det gäller utredningsprocessen är den övergripande tendensen att barnen beskriver bemötanden som positionerar dem som beskyddat barn eller diskvalificerad vuxen. De tenderar alltså *inte* att beskriva den typ av bemötande som lagstiftaren tänkt sig. Vidare är det de barn som beskriver ett bemötande som positionerar dem som antingen delaktigt barn eller beskyddat barn som tenderar att även beskriva hur de accepterar medverkan i utredningsprocessen. Beskrivningar av att vara motvillig, otillgänglig eller öppet protesterar och aktivt försöka förändra sin situation tenderar att sammanfalla med beskrivningar av hur barnet bemötts som en diskvalificerad vuxen. Att *varken* få vara delaktig *eller* få beskyddande och empatisk omsorg från vuxna framstår därför som det mest problematiska ur våra barninformanters perspektiv.

När det gäller pappans våld mot mamma – och i vissa fall våld mot barnet – är det

starkaste mönstret att barnen bemötts som beskyddade offer, osynliga offer, eller till och med oskyddade offer. Att vi överhuvudtaget har exempel på att barnet fortsättningsvis befunnit sig i en utsatt situation trots att barnets upplevelse av våld blivit föremål för dialog mellan barn och utredare är oroväckande. Vi noterar också att medan vissa barn uppfattar det som oacceptabelt att inte få skydd, ifrågasätter andra barn inte lika tydligt det budskap som är inbäddat i den här positionen: att det är tillåtet för pappa att utsätta barnet och att barnet inte kan förvänta sig skydd från andra vuxna.

Ur barns perspektiv kan det vara problematiskt att bli beskyddad från kunskap om våldet så till den grad att rättens beslut och den egna situationen framstår

som obegriplig (beskyddat offer) eller att den egna utsattheten inte blir synlig (osynligt offer). Än mer problematiskt är det att bli synlig som offer utan att få skydd. Det enda tydliga exempel vi har på positionen offer med delaktighet är inte förknippat med vare sig implicit eller explicit protest från barnets sida. Utredarna tycks dock ha haft svårast att få till den typ av bemötande som – sett utifrån det här materialet – framstår som mindre problematiskt ur barns perspektiv: att både se och giltiggöra barnens utsatthet och samtidigt erbjuda dem delaktighet i utredningsprocessen. Att bemöta utsatta barn som offer *och* aktörer framstår både som en möjlighet och en utmaning för vårdnads-, boende- och umgängesutredare.

Referenser

- Alanen, Leena (1992) *Modern Childhood? Exploring the 'child question' in sociology*. Jyväskylä: Institute for Educational Research.
- Alanen, Leena & Mayall, Barry (red.) (2001) *Conceptualising Child-Adult Relations*. London: Routledge.
- Cater, Åsa Källström (2004) *Father's violence against mother – negotiating normality and deviation from children's perspectives*. Örebro: Örebro universitet.
- Cederborg, Ann-Christine & Karlsson, Yvonne (2001) »Omhändertagande med barnets perspektiv«. *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr. 3 s. 163-179.
- Christensen, Else (2002) »En opvækst hvor mor bliver mishandlet – fra barnets synsvinkel«. I M. Eriksson, A. Nenola & M. M. Nilsen (red.) *Kön och våld i Norden*. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet, TemaNord 2002:545.
- Dahlstrand, Lotta (2004) *Barns deltagande i familjerättsliga processer*. Uppsala: Juridiska institutionen.
- Eriksson, Maria (2003) *I skuggan av Pappa. Familjerätten och hanteringen av fäderns våld*. Stehag: Förlags AB Gondolin.
- Eriksson, Maria (red.) (2007) *Barn som upplever våld. Nordisk forskning och praktik*. Stockholm: Gothia Förlag.

- Eriksson Maria, Cater Åsa, Dahlkild-Öhman Gunilla & Näsman Elisabet (red.) (2008) *Barns röster om våld – Att tolka och förstå*. Malmö: Gleerups.
- Eriksson, Maria & Näsman, Elisabet (2007) »Delaktighet i familjerättsprocesser för barn som upplevt pappas våld mot mamma«. *Socionomens forskningssupplement* nr. 22, s. 78-89.
- Eriksson, Maria & Näsman, Elisabet (2008) »Intervjuer och barns delaktighet«. I M. Eriksson, Å. K. Cater, G. Dahlkild-Öhman & E. Näsman (red.) *Barns röster om våld – Att tolka och förstå*. Malmö: Gleerups.
- Eskonen, Inkeri (2005) »Violence in children's narration«. *The International Journal of Child & Family Welfare*, vol. 8, nr 1, s. 32-45.
- Forsberg, Hannele (2005) »Talking feels like you wouldn't love Dad anymore – Children's emotions, close relations and domestic violence«. I M. Eriksson, M. Hester, S. Keskinen & K. Pringle (red.) *Tackling men's violence in families. Nordic Issues and Dilemmas*. Bristol: Policy Press.
- Glaser, Barney G. & Strauss, Anselm L. (1964) »Awareness Contexts and Social Interaction«. *American Sociological Review*, vol. 29. nr 5, s. 669-679.
- Hart, Roger (1992) *Children's participation: – from tokenism to citizenship*. Firenze: UNICEF international Child Development Centre: 41.
- Höjer, Ingrid & Röbbäck, Karin (2007) *Barn i kläm – hur uppmärksammas barn i mål om verkställighet av umgänge*. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- James Alison, Jenks Chris & Prout Alan (1998) *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity Press.
- Krekula Clary, Närvänen Anna-Liisa & Näsman Elisabet (2005) »Ålder i intersektionell analys«. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 2-3, s. 81-94.
- Leira, Halldis K. (1990) »Fra tabuisert trauma til anerkjennelse og erkjennelse. Del I: Om arbeid med barn som har erfart vold i familien. Del II: En modell for intervensjon med barn og unge som har erfart vold i familien«. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, vol. 27, s. 16 -22 och s. 99 – 105.
- Mattsson, Titti (1998) »Barnets mening i LVU-processen«. *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 1, s. 45-57.
- Neale, Bren (2002) »Dialogues with Children. Children, divorce and citizenship«. *Childhood*, vol. 9, nr 4, s. 445-475.
- Närvänen, Anna-Liisa & Näsman, Elisabet (2007) »Age order and children's agency«. I H. Wintersberger, L. Alanen, T. Olk & J. Qvortrup (red.) *Childhood, Generational Order and the Welfare State: Exploring Children's Social and Economic Welfare*. Odense: University Press of Southern Denmark.
- Näsman, Elisabet (2004) »Barn, barndom och barns rätt«. I L. Olsen, (red) *Barns makt*. Uppsala: Lustus förlag.
- Qvortrup, Jens (1994) »Childhood Matters: An Introduction«. I J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgitta & H. Wintersberger (red.) *Childhood Matters. Social Theory, Practice and Politics*. Aldershot: Avebury.
- Proposition 2005/06:99. *Nya vårdnadsregler*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Rejmer, Annika (2003) *Vårdnadstvister: En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa*. Lund: Lunds universitet, Lund Studies in Sociology of Law 16.
- Röbbäck, Karin (2008) »Barns vilja i verkställighet av umgängestvister«. I M. Eriksson, Å. K. Cater, G. Dahlkild-Öhman & E. Näsman (red) *Barns röster om våld – Att tolka och förstå*. Malmö: Gleerups.
- Schutz, Alfred (1967[1932]) *The Phenomenology of the Social World*. Everton: Northwestern University Press.
- Singer, Anna (2000) *Föräldraskap i rättslig belysning*. Uppsala: Lustus förlag.
- Socialstyrelsen (2006) *Individ- och familjeomsorg – Lägesrapport 2005*. Stockholm: Socialstyrelsen, Lägesbeskrivningar 2005.
- Socialstyrelsen (2008) *Familjerätt år 2007*. Stockholm: Socialstyrelsen, Statistik Socialtjänst 2008:3.

Solberg, Anne (2007) »Hur förhåller sig barn till våld i hemmet?« I M. Eriksson (red.) *Barn som upplever våld. Nordisk forskning och praktik*. Stockholm: Gothia Förlag.

SOU 2000:1 *En uthållig demokrati. Politik för folkstyrelse på 2000-talet*. Demokratiutredningens betänkande. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.

SOU 2005:43 *Vårdnad – boende – umgänge: barnets bästa, föräldrars ansvar*. Betänkande av 2002 års vårdnadskommitté. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.

Terr, Leonore C. (1991) »Childhood Traumas: An outline and overview«. *American Journal of Psychiatry*, vol. 148, nr 1, s. 10-20.

Warming, Hanne (2002) *Det er lidt svært – men jeg må jo sige min mening*. København: Frydenlund.

Summary

Vulnerable children in family law proceedings Investigators' approaches and children's strategies

Since the early 1990s a chain of law reforms have been passed with the intention of increasing children's participation in family law proceedings. Based upon a study of vulnerable children as social actors in family law proceedings, this article explores family law investigators' approaches to children, and children's strategies in encounters with investigators as well as the investigation process as a whole. The discussion is based upon thematically structured interviews with children whose father has been violent to their mother. The different kinds of investigator approaches that can be reconstructed from the children's narratives range from an empathetic and child-oriented approach to a distant, adult-oriented one disqualifying the child as participant in the process and as victim of violence. Children's strategies span from accepting cooperation in the process, to unwilling cooperation, to open protest and attempts to achieve a higher degree of participation in the process. Most com-

monly, children have been approached as a »protected child« or a »disqualified adult«. The informants' descriptions of themselves as unwilling, unavailable, or openly protesting tend to coincide with the latter position: to get neither influence over the investigation process nor care and empathy seems to be the most problematic position from children's point of view. As regards children's experiences of violence, these have rarely been a topic for dialogue between child and investigator. The children have mainly been approached as 'protected victims', 'invisible victims' or even 'unprotected victims' when the children's own victimization has become visible to investigators but the children are left without protection. Drawing upon this sample of informants, we suggest that the most challenging task for family law investigators seems to be to make children's vulnerable position visible and at the same time offer them a high degree of participation: to approach them as victims *and* actors.

Att urskilja allianser för att hantera osäkerhet

MARITA FLISBÄCK

I artikeln undersöks tecken som intervjuade målsägande, tilltalade och vittnen berättar att de tagit till intäkt för att allianser uppkommit under brottmålsrättegång. Urskiljandet av allianser och intervjupersonernas förklaringar till dessa, i termer av klass, kön, ras och sexualitet, tolkas som strategier för att hantera osäkra bedömningssituationer.

Inledning

I det moderna samhället är domstolar en central arena där effektiva beslut ska fattas utifrån kunskap, rationalitet och expertis (Christie 1996, Lindstedt Cronberg 2002). I rättsväsendets arbete, som förväntas styras av saklighet och neutralitet, klassificeras konflikter som fall i syfte att utreda ansvars- eller skuldförhållanden (Jacobsson 2006). För enskilda berörda individer kan bedömningarna verka bekräftande och tas som intäkt för att den egna uppfattningen eller tolkningen av ett händelseförlopp varit sann och riktig. Men aktörerna kan också

uppleva dem kränkande om deras berättelse »vederlagts« och känna sig misskrediterade när de uppfattar att den egna verklighetsbeskrivningen inte får gehör (Christie 1996, Sahlin 1998).

Eftersom domstolens primära uppgift är att döma försöker dess ledande aktörer i första hand få en specifik bild av de händelseförlopp som bedöms vara rättsligt relevanta. Det kan göra att komplexiteten i individuella erfarenheter inte beaktas. Om individen upplever att en central aspekt av hennes erfarenheter inte erkänns kan känslor uppkomma av att vara respektlöst bemött, osynliggjord eller missaktad (Margalit 1998, Honneth 2003). Enskildas upplevelse av bekräftelse eller missaktning behöver alltså inte enbart bero på rättegångens utfall. Även temporära gensvar kan vara betydelsefulla.

Marita Flisbäck, fil.dr sociologi, universitetslektor, Lärarutbildningen, Malmö högskola

I denna artikel undersöker jag enskildas upplevelse av straffprocessuella förhandlingar i brottmålsrättgångar. Jag kommer att argumentera för att det i vissa fall kan vara mindre väsentligt för tilltalade och målsägande att vinna ett mål än att deras berättelse accepterats och getts en rimlig plats i förhandlingarna.

Med utgångspunkt i intervjuer med målsägande, tilltalade och vittnen behandlar jag intryck av att aktörer i rättsalen under pågående rättegång sökt samförstånd i vad jag benämner *allianser*. Syftet med artikeln är att undersöka intervjupersonernas beskrivningar av iakttagelser de tolkat som tecken på samarbete, samt försöka förstå de förklaringar de ger dessa och vilken betydelse som tolkningarna haft för att hantera den bedömningsituation de utsatts för under rättegången. Jag argumenterar för att utskiljandet av allianser kan tolkas som ett sätt att skapa en bild av ens egen position i förhandlingarna och att kategoriseringarna av andras gemenskap kan förstås som ett sätt för att orientera sig i en obekant miljö. I det sammanhanget går jag också in på känslor i form av bekräftelse och osäkerhet som de intervjuade framhåller att identifieringen av samarbetet gett upphov till.

Jag har disponerat texten i fyra avsnitt. I det första redogör jag för metod och analytiska utgångspunkter. Därefter följer ett mer empiriskt avsnitt som behandlar signaler som intervjupersonerna säger att de tagit som intäkt för att allianser uppkommit under rättegången. I det tredje avsnittet övergår jag till att visa hur de intervjuade genom att hänvisa till sociala faktorer som klass, generation, släktskap, etnicitet, kön eller sexualitet försöker förklara hur

och varför dessa allianser uppstått. En kort avslutning utgör artikelns fjärde avsnitt.

Tillvägagångssätt och analytiska utgångspunkter

I det följande behandlas kortfattat studiens tillvägagångssätt och metodologiska utgångspunkter. Efter detta introduceras teorier och begrepp som använts i tolkningsarbetet.

Empiriskt material, urval och tolkning

Artikelns empiriska material bygger på kvalitativa samtalsintervjuer med tre kvinnor och sju män som alla har erfarenhet av förhandlingar i tingsrätt. Fyra av dem har varit tilltalade, fyra målsägande och två personer har kallats till rätten som vittnen. Två av de målsägande har dessutom vittnat i andra brottmål och en av dem har varit stödperson vid ytterligare en förhandling.

Intervjuerna utfördes i slutet av 2005 och i början av 2006 inom ramen för forskningsprojektet *Myndigheters trovärdighetsbedömningar*, som syftar till att förstå hur trovärdighetsbedömningar påverkar och är relaterade till maktrelationer inom socialtjänst och rättsväsende.¹ Projektet

---

1 Forskningsprojektet *Myndigheters trovärdighetsbedömningar* (diarienummer 2002-2752) är finansierat av Vetenskapsrådet och har bedrivits och letts av professor Ingrid Sahlin vid Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet. Under tio månader arbetade jag på halvtid i projektet som biträdande forskare.

har undersökt enskildas upplevelse av att vara föremål för trovärdighetsbedömningar, samt på vilka grunder handläggare av försörjningsstöd och nämndemän tillskriver klienter, tilltalade, målsäganden och vittnen trovärdighet. Det empiriska materialet utgörs av fokusgruppsintervjuer med nämndemän och handläggare inom socialtjänst, observation i rätten, analys av domar och samtalsintervjuer med klienter, vittnen, tilltalade och målsägande. Intervjumaterialet som ligger till grund för den analys som presenteras här utgör därför endast en liten del av projektets totala empiri. Temat som jag behandlar ingick inte heller direkt i projektets ursprungliga frågeställningar. Alliansers betydelse för förståelsen av rättssalens bedömningssituationer var ett ämne som framkom i samtalsintervjuerna.

Deltagandet i intervjuerna var frivilligt och urvalet av personer gjordes så att flera typer av fall och roller skulle vara representerade. De brottmål intervjupersonerna hade erfarenhet av var stöld, hets mot folkgrupp, brott mot djurskyddslagen, misshandel, ofredande, skadegörelse och olaga hot. Urvalet kan inte ge en generell representation av hur individer upplever att deras trovärdighet bedömts i brottmål. Vad det empiriska materialet bidrar med är att ge en varierande bild av bedömningssituationer med skilda omständigheter och vad tolkandet av allianser kan betyda i dessa olika sammanhang.

Intervjupersonerna hämtades från olika kommuner, skilda tingsrätter och både kvinnor och män kom till tals. I fyra av de tio fallen genomfördes intervjun bara några månader efter rättegången, i de övriga sex

hade flera år förlöpt sedan förhandlingarna utspelade sig. Det bör beaktas att skillnaden i tidsperspektiv troligtvis påverkat hur intervjupersonerna redovisat sina upplevelser av de rättsliga förhandlingarna. Trots denna skillnad fanns, som jag återkommer till, likheter i den känslointensitet de gav uttryck för i beskrivningen av upplevelsen av allianser.

Intervjuerna pågick i ungefär två timmar, de bandades och skrevs därefter ut i sin helhet. På några ställen i artikeln har vissa detaljer i berättelserna som rör målen ändrats så att intervjupersonerna ska förbli anonyma. När intervjupersonerna citeras har jag inte angett deras namn utan istället förkortningen »IP«, ett nummer samt deras processuella roll.

Min analytiska bearbetning av intervjumaterialet har i huvudsak följt en process som varit uppdelad i fyra led: I en första läsning överblickades intervjuernas sammanhang och mening som sedan sammanfattades i minnesanteckningar. Sedan följde, i en andra fas, konkreta och detaljerade närläsningar där varje mening analyserades. Det tredje steget handlade om att notera särskilda nyckelord som representerade dessa meningarnas specifika innebörd. Dessa ord blev sedan som kategorier riktmärken då jag i det fjärde ledet försökte tolka materialets innebörd på en mer abstrakt tolkningsnivå (jfr Corbin & Strauss 1990).

Arbetet har dominerats av en induktiv ansats där jag modifierat och modellerat fram teorier utifrån empirins nyansrikedom. Forskningsmetodiskt har jag inspirerats av fenomenologiska angreppssätt genom att så förutsättningslöst som möjligt ta del av intervjupersonernas livsvärld,

deras känslor och den mening de tillskriver rättegångserfarenheterna. Detaljerna som de återgivit har väglett min analys när jag försökt förstå deras tolkningsprocesser och emotionellt laddade erfarenheter (Berger & Luckman 2003, Katz 1988, Honneth 2003). Att förstå den mening människor tillskriver situationer är inte det samma som att söka efter logiken i deras berättelser. Snarare handlar kvalitativa analyser främst om att uppmärksamma den komplexitet materialet erbjuder genom individens motsägelser och dubbeltydighet (Sennett 2007).

Jag vill poängtera att det empiriska materialet tolkats ur ett sociologiskt perspektiv och därmed varken rör sig inom ett vittnespsykologiskt eller juridiskt vetenskapsområde. Trots det är min förhoppning att artikeln kan bidra med perspektiv på vad som kan uppfattas vara lämpliga genomföranden av brottmålsrättegångar. Det ska dock betonas att analysmaterialet utgörs av samtal och inte observation och att övriga aktörer i de specifika rättegångar som berättelserna gäller inte intervjuats. Detta gör att jag omöjligen kan veta om de allianser som intervjupersonerna skildrat »verkliga« funnits i den betydelsen att fler parter än den intervjuade upplevt dem. Jag kan därför inte säga något om huruvida de aktörer som förstås ingå i en sådan gemenskap själva sett sitt agerande som ett uttryck för samhörighet. Vad jag försökt är att lyfta fram intervjupersonens perspektiv och i analysen av deras berättelser styrts av en fenomenologisk strävan efter att »förstå för förståelsens egen skull« (Berger 1992 s. 23).

Rättssalens allianser, takt och interaktion

I tolkningsarbetet har utgångspunkten varit att trovärdighet inte är en egenskap personer »har« utan något människor konstruerar i specifika bedömningsituationer och institutionella kontexter som exempelvis en rättegång. Tidigare forskning har framhållit att aktörernas livshistoria och framtidsplaner ofta får stor betydelse när rätten värderar trovärdigheten i en berättelse (se t.ex. Viano 1996, Hydle 2000, Ekström 2002). Rättssalen kan betraktas som en plats där målsägandes, tilltalades eller vittnens nutida jag länkas samman med förflutna och framtida skeenden. Utifrån Erving Goffman (2000) analyserar jag därför rättssalen som en *scen* där känslor och händelseförlopp spelar en avgörande roll både för aktörernas framtid, deras aktuella självbild och hur de bedömer att andra aktörer ser på dem.

Det som i artikelns benämns »allianser« kan liknas vid vad Goffman kallat det sociala livets *team*, d.v.s. grupperingar som bildas genom att människor gemensamt anstränger sig för att hävda och upprätthålla en definition av en social situation. Likteam verkar allianser som en »sammanshållande kraft« (Goffman 2000 s. 77) grundade i en gemensam tro på en given verklighetsskildring. Både andras och eget teamarbete kan ge upphov till en känsla av att kunna – eller inte kunna – påverka utfall och förlopp som i exempelvis en rättegång.

Team kan vara tillfälliga eller grundade i en längre gemensam historia, men bör främst förstås som ett resultat av de roller individer intar i en viss kontext. De allian-

ser som upprättas i rättssalen inbegriper på liknande sätt både rättegångens tillfälligt berörda aktörer och anhöriga åhörare.

För att kunna ingå i ett team, liksom urskilja och förstå andras lieranden, behöver individen besitta en *taktkänsla* där hon är receptiv för den respons andra aktörer ger på hennes agerande. Goffman (2000) menar att vi människor generellt drivs av viljan att göra *intryck* på vår omgivning. Att försöka få grepp om den aktuella scenens sociala spelregler blir då en förutsättning för att förstå hur vi bäst ska agera, ett tolkningsarbete som i sin tur baseras på hur vi uppfattar andras intryck av oss själva.

Utifrån resonemanget kan antas att inblandade aktörer i en rättegång stundtals anpassar sin berättelse och iscensätter sitt beteende så att det ska verka övertygande utifrån framgångskriterier de uppfattat vara gällande. Att klienter, åklagare och försvarare kan vara väl medvetna om vilka kriterier som anses avgöra någons trovärdighet, och på vilket sätt de ska agera för att uppnå dessa, har t.ex. Simon Ekström (2002) pekat på i sin avhandling om svenskt rättsväsendes hantering av våldtäktsbrott 1946–1950. På liknande sätt har Robert Emerson (1996) skildrat hur frivilligarbetare hjälpt våldsoffer att utforma ansökan om besöksförbud efter vad erfarenheten lärt dem att åklagare och domare anser vara trovärdiga händelseförlopp och ageranden.

Känslor, exkludering och erkännande

När de som intervjuats i samband med denna studie säger att de under rätte-

gången urskiljt olika allianser har jag tolkat det som en strategi för att förstå hur det egna agerandet uppfattas, hur väl det stämmer in i miljön och som ett sätt att få grepp om hur den egna utsagan bedömts. Enligt min mening är det dock felaktigt att förstå urskiljandet av allianser som medvetna strategier för att vinna målet. När de intervjuade identifierat en allians, och säger de att de känt sig inkluderade i denna, uttrycker de känslor av bekräftelse. Upplevelser av exkludering har på motsatt vis gett upphov till osäkerhet med känslor av att den egna berättelsen förts fram i ett tomrum utan respons.

Utöver Goffmans förnuftsorienterade interaktionistiska perspektiv har jag i analysen även använt mig av Jack Katz teorier om samspelets känslomässiga villkor (jfr Åkerström 1996), samt Axel Honneths beskrivning av människors strävan efter erkännande. När vi bygger upp vår självbild genom att förstå hur vi ter oss i andras ögon så är det, enligt Katz (1996, 1999), inte en reflexiv och kalkylerande process utan en praktisk känslgrundad dynamik. Honneth (2003) menar att individen känner sig missaktad vid upplevelsen av att någon medvetet ignorerat aspekter av personligheten som hon själv anser väsentlig. Oförrätten ligger i att individen känner att hon i samspelet misslyckats med att nå erkännande för denna centrala sida av självet.

Utgångspunkten i denna artikel är att individer i rättegångssammanhang uppfattar sin upplevelseskildring av ett brott som en betydelsefull aspekt av sin personlighet och därför ger stor betydelse vid erkännandet av denna (Christie 1996, Sahlin 1998).

Att identifiera allianser kan bli ett sätt för individen att förstå *om*– och i så fall *vilka*–aktörer i rättssalen som ställer sig bakom verklighetsskildringen eller misstror hennes berättelse.

Samspel i rättssalen som signalerar allianser

Den interaktion intervjupersonerna sett som tecken på att vissa av rättssalens aktörer allierat sig med varandra kommer att behandlas i de avsnitt som nu följer. Dessa tecken handlar om explicit tal, gester, blickar och skratt eller hur aktörer fysiskt placerats på den scen som rättssalen kan betraktas som.

Rättssalens inramning och spelregler

Utifrån Goffmans (2000) perspektiv har den scen som tingsrättsförhandlingarna utspelar sig på en *inramning* som vittnar om teamens sammansättning. Inramningen kan även säga något om teamens olika maktresurser. Intervjupersonerna säger att de tolkat placeringarna i rättssalen som uttryck för att aktörer varit i allians. De beskriver också hur den fysiska placeringen påverkat deras uppfattning om olika grupperings inflytande. Att sitta högt upp, som nämndemän och juristdomare ibland gör i rättssalar, ses som ett uttryck för makten att döma i målet, att ha kontroll över rättegångens agenda och spelregler. Att konfliktens parter, d.v.s. målsägande och tilltalade, i likhet med vittnen, placerats

på en golvnära nivå signalerar däremot en mindre resursstark position.

Nämndemännen och domaren hade man ju inte någon kontakt med egentligen. De sitter ju ganska högt upp ... Det är väldigt tydligt /.../ Man kan känna sig liten nästan /.../ Om inte jag minns fel så, det måste nästan ha varit två, tre meter upp, kändes det som, som de sitter. Det blir en väldigt tydlig markering ... (I: Ja?) Överheten, på något sätt. (IP2, målsägande)

Utifrån rummets utformning och möblering har de intervjuade funnit två typer av allianser: bedömare och bedömda, där de med makt att bedöma konflikten avskiljts från de inblandade som ska återge vad den handlat om. Ett sådant fysiskt avstånd har dessutom fört med sig en mental distans och en intervjuperson skildrar nämndemän och juristdomaren som »*någon sorts olympiska gudar, där vi liksom är de vanliga människorna*« (IP1, målsägande/vittne). Bedömarnas kroppar förstås som en förlängning av en makt inbyggd i arkitekturen. Intervjupersonen säger sig ha hört att detta är mer märkbart i högre instanser:

Jag vet inte om det stämmer, men det var någon som sa, som hade varit i högsta domstolen, att där nådde man inte ens ... när man väl sitter i de där stolarna så när man inte ens golvet. (IP1, målsägande/vittne)

Vid en första anblick kan det framstå som motsägelsefullt att betrakta bedömare och bedömda som två olika allianser då de bedömda inbördes tycks drivas av olika intressen i konflikten. Men gruppering-

arna blir mer begripliga då de sätts samman med maktresurser i form av institutionell erfarenhet. Intervjupersonerna har uppfattat att juristdomare och nämndemän, men även åklagare och advokater, besittit betydligt större information om rättegångens spel än de själva.

Nu efteråt så kan jag ju konstatera att det inte fanns någon vägledning över huvud taget för mig, som så ung person. Och jag vill nog ... av det drar jag slutsatsen att, jag tror det är liknande vare sig det är unga människor eller människor som inte tidigare har haft erfarenhet av mötet med myndigheter, eller människor som inte har så mycket utbildning, jag tror att ... Man får ingen vägledning, eller man får väldigt lite vägledning, om vad det är som händer. (IP1, målsägande/vittne)

I intervjuerna framställs rättegången som ett tillfälle där målsägande, tilltalade och vittnen som »dem där nere« varit i händerna på en allians av bedömare. Enligt Goffman (2000) är det ofta så att ett av teamen har större kontroll över scenens inramning än det andra. Snarare än att själva agera aktivt tenderar gruppen med mindre kontroll att reagera på den dominerande gruppens agenda och aktiva ageranden. Detta team har alltså svårare att definiera situationen, kontrollera förlopp och utfall. På liknande vis har bedömarna under rättegången en kunskap om hur spelet i rättssalen går till. Detta ger dem inte bara kunskap om hur situationerna bäst ska hanteras utan också en förmåga att förutse vad som kommer att hända. De intervjuade menar att detta övertag underbyggs av förhandlingens inramning

och ger upphov till känslor av osäkerhet, att vara liten och obetydlig.

Man var mitt på alltihopa, men jag kommer inte ihåg om detta var på, om den känslan var i tingsrätten eller i hovrätten, men bara det att jag sitter här: Den lilla, lilla och sedan alla de andra är där runt omkring. Alla de andra vet vad det handlar om, vad som har hänt innan och vad som kommer att hända efteråt liksom. Jag vet bara det som jag kan säga ... Ingenting. (IP9, vittne)

Väntan eller oklara besked kan framkalla en genomgripande oro med rädslan inför att vad som helst kan ske, när som helst (Bourdieu 1996, Löfstrand 2005). I en rättegångssituation kan sådana osäkerhetskänslor förstärkas genom väntan innan aktören tillåtits göra entré på rättssalens scen, vilket skildras av intervjupersonen nedan.

Det var nog den längsta pärsen jag haft någon gång innan jag kom till den rättegången. Det kändes ju som år innan jag fick komma dit. Jag visste ju att det finns väl inget värre än att komma in i en rättssal och bli anklagad för någonting och gå och vänta på den tiden. (IP6, tilltalad)

För vittnena tycks oron ha ökat genom en extra lång väntan innan de kommit in i rättssalen. Ett vittne beskriver hur han, när han väl inkallats till rättssalen, får avvakta med att avlägga ed och vittnesmål eftersom »domaren och nämndemännen småpratar och grejar«, men »till sist så lägger han [juristdomaren] ifrån sig och tittar upp« (IP1, målsägande/vittne). I ett sådant sammanhang kan tendensen att klassificera alli-

anser bli ett sätt att orientera sig i rättssalen och undvika liknande osäkerhetskänslor.

Ett annat vittne berättar att han aldrig förstod varför han kallats till rättegångarna eller vad konflikten handlat om, men att han som strategi för att förstå sammanhanget försökt att utläsa vem som var åklagare, försvarare och vilka som åtalats. Han säger att han ansträngt sig för att via rätts-salens inramning få grepp om de inblandade aktörernas status och gemensamma intressen. Rekonstruktionen av rättssalen och de olika aktörernas placering beskrivs i intervjusamtalet fortfarande med osäkerhet och förvirring.

Han [försvarsadvokaten] satt mycket mer till vänster ... framför mig till vänster liksom, så det var det inte heller. Ja, jag ... jag fick aldrig någon klarhet i vad som var vad ... En [bänk] som var svängd åt det hållet ... Nej, det var nog så (visar), då satt de vid ... i rad då, de båda åtalade, som satt närmast dörren. Jag kom in här borta vid ändan på deras bänk då och så fick jag stå framför där först, för att avge någon ed, och så fick jag sätta mig i en bänk framför allting. (IP3, vittne)

Allianstillhörighet uttryckt via tal

Ida Hydle (2000) har hävdade att de mångfacetterade känslor som väcks i samband med förhandlingarna till stor del undertrycks eftersom rättegången har mycket bestämda regler för samspel, tal och information. Att dechiffrera rättssalens inramning kan då vara ett sätt för att förstå vad som kommer

att hända, vilka som ingått allians och med vilka resurser. I intervjuerna framkommer att gester och tal i det sammanhanget kan vara mer konkreta tecken på allianstillhörighet än placering i rummet.

Ett vittne säger att han visserligen fann det svårt att förstå vad som hände under rättegångarna, men att han trots allt kunde identifiera en allians bestående av advokaten och de tilltalade eftersom advokaten i sina frågor tydligt visade sig kritisk mot hans vittnesmål. Talet signalerade en vilja att driva de tilltalades perspektiv och stå bakom deras verklighetsbeskrivning.

Jag satt i mitten och så hade jag allihop i en rad framför mig då. Och vilken som var vilken där, det hade jag ingen som helst aning om, men jag förstod vem som var deras försvarsadvokat för den gav sig på mig stenhårt. (IP3, vittne)

Ovan framkommer en föreställning om att vissa aktörer inkluderas i en allians genom att andra parter verklighetsbeskrivningar ifrågasätts. På liknande sätt berättar en målsägande kvinna att domaren ställde frågor till henne som gjorde att hon kände att hennes utsaga betvivlades. Kvinnan, som tidigare varit sambo med mannen som stod tilltalad för ofredande, olaga hot och skadegörelse, säger att hon uppfattade att domaren och den tilltalade under rättegången hade en särskild gemenskap. Denna visade sig bl.a. genom att domaren infantiliserade hennes beskrivning av händelserna och då indirekt understödde mannens verklighetsskildring.

Det känns liksom som en sorts konstig lek. Jag upplevde domaren som: 'Jaha, så ni var

lite kära i början då?', när de pratade om vår relation, hur den var och jag vet inte. (IP4, målsägande)

Även känslan av att själv inkluderas i en allians kan förstärkas genom tal. Beröm eller uppmuntrande kommentarer från exempelvis en domare kan tas som intäkt för att bedömarna står bakom den beskrivning aktören gett av ett händelseförlopp. Tillsägelser eller kritiska kommentarer till motparten kan tas som tecken på att bedömarna betvivlar den personens utsaga. Detta skildras av en intervjuad målsägande som uppfattat att hans beskrivning av händelserna kring brottet varit den rätten ansett mest trovärdig.

Jag blev mer och mer självsäker under rättegången, att man kände att 'det här är liksom, det är snart över, det här kommer bara att kunna gå åt ett håll', kände man, när man satt där, och när han [den tilltalade] började bli ifrågasatt också av ordförande på slutet. (I: Ja?) Vilket gör att hon [ordförande] är ju mer så där /.../: 'Vad bra att ni verkligen', till mig då, tror jag att hon sade, något sådant att jag 'har tagit mig tid och åkt ner här för att vittna', liksom. Men hon känner samtidigt också att det skulle inte behövas något sådant här, alltså att det har gått så långt att han [den tilltalade] kan sitta och ljuga, för det blir så tydligt för alla i rätten att han sitter och ljuger. /.../ Hon säger någonting i stil med, det kommer jag ihåg väl, när rättegången börjar ta slut, att hon blir på något sätt: 'Han sitter här och ljuger så uppenbart inför rätten'. (IP5, målsägande)

Kampen om trovärdighet i rättegångar kan ofta få karaktären av ett nollsummespel.

Det den ena parten vinner i trovärdighet förlorar den andra (Sahlin 1994, 1998, Ekström 2002). Den intervjuade ovan säger att han upplevde att han fick mest gehör för sin version eftersom den tilltalade vid flera tillfällen ändrade sin berättelse och framförde motsägelsefulla uppgifter. Även försvarsadvokaten gjorde intryck av att till slut upphöra att tro på sin klient och vid slutet av förhandlingen var den tilltalade, enligt intervjupersonen, helt allianslös och hade »ingen på sin sida där inne /.../ förutom sin pappa som sitter där« (IP5, målsägande).

Även om den målsägande i fallet ovan under hela rättegången fann sig inkluderad i en allians med bedömarna beskriver flera andra intervjupersoner hur de under en och samma rättegång upplevt sig som både inkluderade och exkluderade av samma aktörer. Den målsägande kvinna, som känt att hennes vittnesmål inte togs på allvar eftersom hon uppfattat att domaren och den tilltalade under rättegången ljerat sig med varandra, säger att domaren »ändå« vid ett tillfälle verifierat hennes verklighetsskildring genom att uttala tvivel inför mannens uppgifter.

NN [den tilltalade] nekade ju liksom till allting då, och då säger ändå domaren: 'Men du kan ju inte neka till de här sms:n?' Och då erkänner han, tror jag, ett, eller något sådant. (IP4, målsägande)

En annan liknande temporär inkludering återges av en intervjuad som åtalades för hets mot folkgrupp. Intervjupersonen dömdes visserligen för brottet, men upplevde sig en kort stund under rättegången i en allians med åklagaren. Detta skedde när

ett vittne, med en annorlunda beskrivning av händelserna kring brottet, ändrade sin historia.

Han [åklagaren] ställde den frågan två gånger: 'Du har ju uppgett i rapporten i ditt förhör ...' och så sa han vad han hade sagt då. 'Ja, men nu är det ju så länge sedan. Jag kan ju ha glömt det.' 'Men du kan ju inte glömma sådant? Du har ju uppgett i rapporten. Har du hört det eller inte?' 'Nej, men det har jag inte', sa han. /.../ Han [åklagaren] sa de frågorna två gånger: Det tyckte jag var starkt gjort, att han gjorde. Då märkte jag att då satte han en press på den här gubben [vittnet], att 'nu måste du hålla dig till sanningen', tyckte jag. 'Du kan inte säga så en gång och sedan helt plötsligt har du inte varit där.' Så att jag tyckte att han sa det på ett sådant fint sätt att jag fick känslan av att jag fick medhåll. (IP6, tilltalad)

Tidigare studier har visat att ändringar i vittnesmål bland poliser, domare och nämndemän ofta ses som ett underförstått tecken på att historien inte är sann (Scheppelle 1994, Strömwall & Grönahg 2003, Strömwall et al. 2004, Sahlin 2008). Intervjupersonen säger att åklagaren tog hans version av händelsen på större allvar genom att vittnet förlorade trovärdighet just genom att ändra sin berättelse. Den kortvariga alliansen visade sig genom åklagarens starkt ifrågasättande tal mot vittnesmålet.

Allianser uttryckta via blickar och skratt

De intervjuade ger också uttryck för att de

använt sig av blickar för att markera samhörighet och exkludera andra aktörer. De har även uppfattat att andra aktörer använt ögonuttryck på detta sätt. Intervjupersonen (IP6, tilltalad), som upplevt en tillfällig allians med åklagaren, beskriver hur han besvarade inviten till gemenskap genom att just spänna blicken i vittnet när detta förhördes. Den intensiva blicken understödde åklagarens frågor så att de gemensamt skulle få fram »sanningen«.

Jag satte ögonen i honom [vittnet] hela tiden medan han fick sina frågor och då vred han sig många gånger och kom inte ihåg riktigt: 'Det är ju så länge sedan.' (IP6, tilltalad)

Ögonkast kan bli ett medel för att framhäva alliansers styrka och markera att »sanningens representanter« enats medan »lögnare« exkluderats. En målsägande (IP5, målsägande) i ett misshandelsmål säger att även om den tilltalade efterhand sänkte sin blick så hade den tilltalade tillsammans med sin pappa intensivt tittat på intervjupersonen för att visa att de stod enade bakom den tilltalades version av händelsen.

Ganska mycket sitter han [den tilltalade] och tittar ner. Men han, till att börja med, så sitter han på något sätt och blänger också. Hans pappa sitter liksom och kollar /.../ Och jag vet inte vad han tror egentligen. Om han, han tror säkert på sin son. (IP5, målsägande)

Genom att signalera hur lögnaktig en berättelse uppfattas vara eller hur skamligt ett brott är kan blickar betraktas som ett moraliskt laddat vapen som appellerar

till »högre«, »goda« värden (jfr Katz 1988). En av de intervjuade tilltalades först för skadegörelse och vid ett senare tillfälle för rån. Då han jämför rättegångarna säger han att nämndemän och åhörare vid den senare rättegången särskilt vässade sina blickar för att markera en gemenskap uppbyggd på ett samfällt avståndstagande från brottet.

Man gick mera igenom vilken ond person jag nu måste vara. I fallen där det bara var ren skadegörelse på materiella ting så var det mer summariskt så där att 'okej, så mycket kostade det, bla, bla, bla, bla', och sedan var det ganska summariskt så när, och det var inte så känslamt. Men i de fallen när det fanns fysiskt målsägande personer på plats och så där så, så blev det ju mer rotande i vilken ond person jag måste vara, eller mer fokus på det. Det kändes som att de tittade mer på en. (IP7, tilltalad)

Intervjupersonen ovan upplevde att åhörare, juristdomare och nämndemän betraktade honom som »ond«, en »värsting« vars handlingar låg långt ifrån deras syn på vad som är godtagbart.

Intervjupersonerna kan skildra hur de under rättegången kastats in i stereotypa bilder av offer och förövare. Exempelvis säger en intervjuad man, tilltalad för brott mot djurskyddslagen, att han utpekats som »någon jävla sadist som njöt av att plåga djur« (IP8, tilltalad).

Nils Christie (2001) har hävdat att brott ofta förenklas i kategoriska bilder av den typiske gärningsmannen och det ideala offret. Människors önskan att avskilja brott från sitt eget vardagsliv och handlande gör att de många gånger bortser från komplika-

tioner, såsom att gärningsman och brottsoffer exempelvis kan vara samma person (även Sahlin 1994).

Skratt och utbyten av leenden kan av intervjupersonerna framställas som tecken på att olika aktörer mer eller mindre omedvetet försökt att förankra en allians. Intervjupersonen nedan säger att bedömarnas allians visat sig när juristdomare och nämndemän skrattat åt detaljer i olika vittnesmål som rörde honom.

Men jag minns ju det väldigt starkt, hur jag sitter där och hur jag har mina föräldrar bakom mig, och jag skäms ju så inför dem, när någon berättar den här historien och det som händer sedan är ju att alla dessa nämndemän, de börjar ju inte småskratta eller någonting, utan de rågarvar, gör de. (IP1, målsägande/vittne)

Katz (1999) har beskrivit skratt som en intersubjektivt grundad känsla som tydligt signalerar samhörighet mellan människor genom att inbjuda till en intellektuell och lustfylld rörelse mellan flera olika sätt att förstå en person och dennes situation. Jag menar att skrattet förutom att markera två eller flera personers samöre erbjuder en länk till ett mer komplext »jag« utöver det som framställs på rättegångens scen. Skratt kan bli en väg till tolkningar bortom stereotypa bilder av »förövare« eller »offer«. I intervjusamtalen framkommer dock att när motparten skrattat tillsammans med andra aktörer så har det tagits som intäkt för att motparten blivit bekräftad och bedömts som mer trovärdig än man själv. Detta beskrivs av intervjupersonen som varit målsägande i rättegången mot sin före detta sambo.

Det fanns skratt med, lite så där käckt. Vad heter han som ... domaren var så där så att han skojade till det lite och det var det där, det är det ... 'Jaha, så ni var lite vänner emellanåt då?' /.../ Och skojade lite med NN [den tilltalade] där. (I: Jaha?) Han var kanske lite så där en skojfrisk domare, det vet inte jag, men jag kan inte stå ... Det här, det här är mitt liv. Jag har en dotter. Det är hennes liv. (IP4, målsägande)

Intervjupersonen uppfattade att domarens och den tilltalades gemensamma skratt inte bara var ett tecken på att de ingått en allians utan också indikerade att hennes verklighetsuppfattning inte tagits på fullt allvar av bedömarna. Snarare gav domarens skratt intryck av ett ironiserande kring den tilltalade som »förövare«. Om de intervjuade beskriver att gemensamma fördömanden av en förövare eller lögnare visat sig med hjälp av blickar, så kan alltså skratt snarare uttrycka misstro kring att en aktör skulle vara förövare eller offer.

Hur allianser förklaras

I intervjupersonernas utsagor förefaller knappa kunskaper om rättegångens spelregler, tillsammans med väntan och osynlighet, bidragit till att utveckla särskilda metoder för att tolka dessa osäkra situationer. Den metod som beskrivits ovan handlar om att identifiera gemenskaper i rättssalen. Men de intervjuade stannar inte vid att urskilja allianser utan formulerar också teorier om vad de ser som grunden till samhörigheten.

Katz (1999) menar att människor, som ett sätt för att få upprättelse eller uppnå

kontroll i utsatta lägen, tenderar att klassificera andras och eget beteende utifrån en generaliserande förförståelse om samhällsgrupper. På liknande sätt visas nedan hur de intervjuade tar hjälp av en generaliserande förförståelse för att tolka alliansernas uppkomst. Allianserna beskrivs som uttryck för maktformationer grundade på social kategoritillhörighet som etnicitet, sexualitet, kön, ålder eller social klass.

Klass och generation

Två förklaringar som de intervjuade uppger till alliansernas uppkomst handlar om social klass och generation. Den respekt och förståelse som de berättar att exempelvis juristdomare, nämndemän, åklagare eller advokater visat inför någon av rättssalens aktörer kan hänföras till att personen tillhör samma övre medelklass eller generation som de anser att rättens ledamöter är medlemmar av.

En intervjuperson (IP1, målsägande/vittne) säger att den aktör som i tal och rörelse kan återspegla »den samhällsklass nämndemännen själva tillhör eller strävar efter att tillhöra« har bättre förutsättningar att få gehör för sin verklighetsbeskrivning genom att inkluderas i en klassgemenskap. Att däremot, som han själv en gång gjort, stoppa händerna i byxfickorna kan leda till en reprimand och exkludering då agerandet är tecken på arbetarklassstillhörighet.

Ju mer skolad man är i att följa en borgerlig konvens, desto större chans har man att bli trodd. Man ska veta en sådan sak som att man inte stoppar händerna i fickorna, att

det gör man inte, sådant gör arbetarklassen.
(IP1, målsägande/vittne)

Intervjupersonen hävdar att han även upplevt utanförskap som går att återkoppla till generationstillhörighet. Som ung målsägande i ett misshandelsmål säger han att bedömarens gemensamma skratt inte enbart signalerat en arbetsgemenskap, utan också grundat sig i en åldersallians med liten vördnad inför unga människor.

Att som tonåring möta en värld utav myndiga nämndemän och domare och åklagare och deras brist på respekt för unga människor /.../ Det gjorde ju att jag, då var jag bara 16 år och, men då liksom väldigt tydligt fick jag en väldigt stark skepsis till rätts ... till domare och nämndemän. (IP1, målsägande/vittne)

För de som varit unga vid rättegångstillfället skildras rättegången stundtals som ett kallt och ensamt möte med vuxenvärlden. En kvinna säger att *»rätten ju representerar väldigt tydligt, för det är liksom, det är liksom vuxen-vuxen, med stort V«* (IP10, tilltalad). Kvinnan beskriver i intervjun hur hon under rättegången kände förvirring, utanförskap, ensamhet och hur hon försökte att söka någons blick, men *»ingen log tillbaka«* (IP10, tilltalad). Känslan av utanförskap förklaras implicit med klass- och generationskillnader. Ett sätt för att inkluderas i de äldre bedömarens allians var då att iklä sig kläder som kvinnan föreställde sig skulle stämma överens med den respektabilitet som var passande i rättssalens *»vuxna värld«* (IP10, tilltalad).

Jag tog liksom min absolut fina ... Så där, du vet ... vit blus med liksom så här lite röda kanter, som jag hade köpt i Paris, och så en sådan här liten rosett man knyter, lite sidenmaterial.
(IP10, tilltalad)

Enligt Goffman (2000) förstärker människor sina självpresentationer genom att ta hjälp av viss rekvisita i sina framträdanden. På så sätt kan t.ex. val av kläder betraktas som en önskan om att tillhöra ett visst team. Klädval kan alltså bli försök att med hjälp av rekvisita uppvisa en strävan efter att bli inkluderad, bekräftad och lyssnad på i den äldre generationens allians. Den målsägande mannen ger uttryck för liknande erfarenhet när han säger att *»fast jag var 16 år så hade jag då vit skjorta, slips, väst och kavaj«* (IP1, målsägande/vittne).

Släktskap och inte svensk som »de andra«

Utöver klass och generation kan släktskap, ras och etnicitet användas för att förklara varför allianser uppkommit i rättssalen. Allianser uppbyggda på släktskap uppfattas som så stabila och lojala att de bibehålls hur *»ond«* en person än antas vara eller om en allierads berättelse bryter mot uppfattade trovärdighetskriterier som krav på koherens. Exempelvis säger den målsägande (IP5, målsägande), som i rätten menade sig ha sett hur alla aktörer och åhörare slutat tro på den tilltalade, att det bara var pappan som inte tappade tron på sonen som åtalats. Kvinnan nedan, som varit sjuksköterska, stod åtalad för att ha bestulit sina vårdtagare. Hon uppfattade att de andra par-

terna i rättssalen enades i synen på henne som ond förövare och säger att den känslan förstärktes av gemenskapen mellan de målsägande och deras anhöriga.

Släkt till de här målsägande, som tyckte att det var ett fruktansvärt, det här liksom att jag hade stulit hemma hos de här gamla människorna. (IP10, tilltalad)

Generellt skildrar kvinnan upplevelser av utanförskap under hela rättegången, men hon säger att en familjemedlem i publiken ändå fanns där som en lierad stödperson:

Min syster då, som är fem år yngre liksom, hon satt där längst bak i rättegångssalen liksom som enda sällskap. (IP10, tilltalad)

Den förklaring kvinnan ger till utanförskapet sätter hon samband med sitt utomeuropeiska utseende.

Med mitt annorlunda utseende, så som andra ju tänker mycket lättare på än vad jag själv, vad jag själv gör som adopterad, och tror liksom att man ser ut som alla andra, men det gör man ju inte, så det måste ju liksom på något sätt ha funnits. (IP10, tilltalad)

Liknande utanförskap förklaras av ett intervjuat vittne som säger att hon blev missförstådd eftersom hon har bristande svensk-kunskaper.

Det behövde inte vara någon stor sak, men liksom ändå så att jag upplevde det som att de har liksom inte fattat riktigt vad jag menar /.../ Men jag är ju van att folk förstår mig inte riktigt. På grund av språket och så,

att jag kanske inte fått fram det som jag riktigt ville. (IP9, vittne)

Vittnet poängterar dock att hennes berättelse till slut beaktades, »att de [jurister och nämndemän] *accepterade liksom, så att det var en missuppfattning*« (IP9, vittne). Trots detta återger hon missförståndet som en situation där hon kände sig liten och ensam.

Enligt Howard S. Becker (1998) finns en »trovärdighetshierarki« som innebär att personer med hög status och stora maktresurser ges företräde i att bedöma och tolka situationer. En sådan »trovärdighetshierarki« utgör för de intervjuade en tolkningshorisont när de identifierat allianser. Om de uppfattat att någon i de andras allians befunnit sig högre upp i en »trovärdighetshierarki« tillskriver de sig själva rollen som en mindre resursstark person. I intervjuaterialet har definitionerna handlat om att genom de andras ögon uppleva sig själv klassificerad som (alltför) ung, inte »svensk som de andra« eller – som visas nedan – (dålig) kvinna och (avvikande) homosexuell.

Homosocialitet och en normativ heterosexuellitet

Då de intervjuade själva eller motparten i en rättegång får medhåll kan alliansen även motiveras med att det är ett uttryck för homosocialitet där de allierande väljer att tro och förstå varandra på grundval av gemensam könstillhörighet. Den målsägande (IP4, målsägande) som uppfattade att den tilltalade och domaren tillsammans föringade hennes berättelse genom skratt och skoj, säger att deras enighet varken rörde

sakförhållanden eller gemensam humor, utan var uttryck för en manlig gemenskap hon som kvinna stod utanför. Upplevelsen av exkludering kontrasterar hon mot sin erfarenhet av hur en kvinnlig polis tog emot hennes anmälan och bekräftade henne med orden *»det här hade kunnat hända mig också«*.

En intervjuperson (IP1, målsägande/vittne), som både varit målsägande och vittnat, beskriver hur allianser i rättsalen kan bygga på heteronormativitet, dvs. uppfattningar om att heterosexualitet är det enda normala intima levnadssättet. Advokaten använde, enligt intervjupersonen, fördomsfulla uppfattningar om homosexualitet som ett sätt att devalvera hans vittnesmål. Även om bedömarna inte godtog denna strategi så upplevde vittnet det kränkande att domaren tillät argumentationen.

Vem jag är då, om jag är gay eller straight, var ju irrelevant !.../ Men domaren, eller nämndemännen, ingen av dem tycktes finna det irrelevant utan de lät ju frågan ställas. (IP1, målsägande/vittne)

En liknande heteronormativ allians kunde intervjupersonen tycka sig se då han skulle stödja en anhörig som vittnade i en hatbrottsrättegång. En grupp unga män stod åtalade för att ha mördat en homosexuell man. Intervjupersonen säger att männens försvarare strategiskt drev argumenten att *»vi alla skulle förstå vilken chock det måste vara för två vanliga killar att helt plötsligt träffa en människa som inte döljer att han är gay«* (IP1, målsägande/vittne). Även vid denna rättegång säger intervjupersonen att juristdomaren lät advokaten ställa frågor

som antydde misstänksamhet eller fördomar mot homosexuella. Intervjupersonen tolkade det som att domaren och advokaten ingått en allians på heteronormativa premisser eftersom *»domaren talade upprepade gånger om offrets 'böjelser'«* (IP1, målsägande/vittne).

Avslutning

Jag har pekat på hur målsägande, tilltalade och vittnen säger att de upplevt sig inkluderade eller exkluderade i olika allianser under de brottmålsrättegångar där de deltagit. I vissa fall har dessa allianser stämt överens med de rättsligt avsedda, i andra inte. Ett exempel på det senare är då de intervjuade uppfattat att såväl juristdomare, nämndemän, åklagare som advokat varit en allians av »bedömare«. Detta samtidigt som att motparten, i form av tilltalad eller målsägande, har uppfattats som en lierad eftersom han eller hon också befunnit sig i en bedömningssituation.

Den identifikation av olika allianser som de intervjuade berättar att de gjort kan ge förståelse för hur människor använder sociala klassifikationer – i form av klass, kön, ras och sexualitet – som verktyg för att orientera sig i utsatta lägen. När denna sociala klassificering av »de andra« och en själv sker, görs samtidigt en bedömning av de egna förutsättningarna att bli trodd. Den berättelse som alliansens inkluderade ställer sig bakom växer i trovärdighet på bekostnad av den exkluderades utsaga, vilken uppfattas som mindre övertygande. Även i de fall då det förflutit lång tid sedan rättegången utspelat sig så uttrycker de intervjuade

starka känslor där det framförallt är kränkningen av att exkluderas från iakttagna allianser som sägs ha varit mest smärtsam. Att uppfatta sig som exkluderad tycks vara förknäp med känslan av att inte ha blivit tagen på allvar, medan den inkluderade fått gehör och blivit betraktad på ett komplext sätt. Det är också den exkluderande situationen som de intervjuade främst försöker att förklara.

Avishai Margalit (1998) har beskrivit en filosofisk vision om ett »anständigt« samhälle som inte kränker de individers mänskliga värde som står i ett beroendeförhållande till dess institutionella organ. Ett respektfullt eller anständigt »samhälle« måste utgå från att varje individ förtjänar aktning för sitt mänskliga värde, ett erkännande bortom prestationer och social status. I detta sammanhang utgör rättssystemet med dess straff, enligt Margalit (1998 s. 237), »det anständiga samhällets lackmustest«. Att arbeta för respektfullt bemötande,

oavsett domens utfall, torde utifrån detta synsätt vara en angelägenhet i brottmålsrättegångar. De målsägande, tilltalade och vittnen som intervjuats uttrycker också en längtan efter respekt i form av uppriktigt, ömsesidigt lyssnande. De lyfter fram betydelsen av tillfälliga situationer då någon bekräftat dem genom att lyssna på deras berättelse.

Dilemmat i rättegångarna verkar dock handla om alliansernas nollsummespel, d.v.s. att den egna inkluderingen för andra tycks bli den kränkning aktören själv undgått. Man kan därför fråga sig om en situation helt fri från allianser är den enda förutsättningen för ett kränkingsfritt sammanhang. Men då brottmålsrättegångar så ofta grundas i konfliktsituationer förefaller ett sådant tillstånd som något orealistiskt. Kanske hanteras dilemmat snarare genom att öka medvetenheten om den betydelse som upplevelser av inkludering eller exkludering kan ha för enskilda berörda parter.

Referenser

- Becker, H. S. (1998) *Tricks of the Trade. How to Think about Your Research While You're Doing It*. Chicago: University of Chicago Press.
- Berger, P. L. (1992) *Invitation till sociologi. Ett humanistiskt perspektiv*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Berger, P. L. & Luckman, T. (2003) *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Falun: Wahlström & Widstrand.
- Bourdieu, P. (1996) *Homo academicus*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag.
- Christie, N. (1996) »Moderniserad legalitet«. I M. Åkerström (red.) *Kriminalitet, kultur, kontroll. En antologi*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Christie, N. (2001) »Det idealiska offret«. I M. Åkerström & I. Sahlin (red.) *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur.
- Corbin, J. & Strauss, A. (1990) *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, California: SAGE.
- Ekström, S. (2002) *Trovärdighet och ovärdighet. Rättsapparaternas hanterande av kvinnors anmälan*. Hedemora: Gidlunds förlag.

- Emerson, R. M. (1996) »Konstruktionen av grovt våld och våldsoffer. Att framställa ett besöksförbud«. I M. Åkerström (red.) *Kriminalitet, kultur, kontroll. En antologi*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Goffman, E. (2000) *Jaget och maskerna. En studie av vardagslivets dramatik*. Stockholm: Prisma.
- Honneth, A. (2003) *Erkännande. Praktisk-filosofiska studier*. Göteborg: Daidalos.
- Hydle, I. (2000) »Mord utan motiv? En antropologisk studie av en brottmålsprocess«. I I. Sahlin, & M. Åkerström (red.) *Det lokala våldet. Om rädsla, rasism och social kontroll*. Stockholm: Liber.
- Jacobsson, C. (2006) »Vi kan inte göra hipp som happ'. Åklagares formuleringar av en objektiv sanning«. *Sociologisk forskning* nr 2, s. 31-61.
- Katz, J. (1988) *Seduction of Crime. Moral and Sensual Attractions in Doing Evil*. New York: Basic Books.
- Katz, J. (1996) »Kriminalitetens lockelser och reformvännernas dilemma«. I M. Åkerström (red.) *Kriminalitet, kultur, kontroll. En antologi*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Katz, J. (1999) *How Emotions Work*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lindstedt Cronberg, M. (2002) »Från målsägande till brottsoffer«. I E. Bergenlöv, M. Lindstedt Cronberg, & E. Österberg *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Löfstrand, C. (2005) *Hemlöshetens politik. Lokal policy och praktik*. Malmö: Égalité.
- Margalit, A. (1998) *Det anständiga samhället. För en värdighetens politik*. Göteborg: Daidalos.
- Sahlin, I. (1994) »Stackare« eller »skurk«. *Om den kluwna klientbilden*. Research Report 1994:1. Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour at Lund University.
- Sahlin, I. (1998) »Besöksförbud och målsägandebitråde. Brottsoffers erfarenheter« Bilaga 8. I *Brottsoffer. Vad har gjorts? Vad bör göras?* SOU 1998:40.
- Sahlin, I. (2008) »Om trovärdighet i ändrade berättelser«. *Retfærd* 31 nr 4/123, s. 61-82.
- Scheppele, K. L. (1994) »Practices of Truth Finding in a Court of Law. The Case of Revised Stories«. I T. Sarbin & J. Kitsuse (eds.) *Constructing the social*. London: SAGE Publ.
- Sennett, R. (2007) *Den nya kapitalismens kultur*. Stockholm: Atlas.
- Strömwall, L. & Granhang, P. A. (2003) »How to Detect Deception? Arresting the Beliefs of Police Officers, Prosecutors and Judges«. *Psychology, Crime & Law* vol. 9, s. 19-36.
- Strömwall, L. A. Granhang, P. A. & Hartwig M. (2004) »Practitioners' beliefs about deception«. I L. A. Strömwall & P. A. Granhang *The Detection of Deception in Forensic Contexts*. Cambridge: University Press.
- Viano, E. C. (1996) »Stereotyping and Prejudice. Crime victims and the criminal justice system«. *Studies on crime and crime prevention*, 5 (2), s. 182-202.
- Åkerström, M. (1996) »Inledning«. I M. Åkerström (red.) *Kriminalitet, kultur, kontroll. En antologi*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Summary

Perceiving alliances – a way to handle uncertainty

This article is based upon interviews with prosecutors, defendants and witnesses, who say that during court proceedings they have identified alliances between other participants. The interviewees understood phrases, gestures, laughter and positions taken in the courtroom as a pretext for creation of alliances and explain the perceived fellowship as a result of social homogeneity grounded in categories such as class, gender, sexuality or ethnicity. The understanding of these issues or codes of performance that allegedly unify other actors is here seen as a strategy to create security in uncertain and unfamiliar situations. In this perspective we may say that structural explanations

help the interviewee to account for feeling excluded or regarded as untrustworthy. At the same time as alliances are categorized, the individuals construct – as if through the eyes of »the others« – an image of themselves as deviant with regard to race, generation or sexuality. Whether or not the alliances of »the others« had an influence on the judgment, or were aimed to do so, these perceived alliances and their expressions occasionally made the interviewees feel uncomfortable and excluded, and some of them claimed that this sense of being excluded or disrespected had lasted for a long time after the court proceedings.

Föräldrars och ungdomars erfarenheter av familjebehandling inom socialtjänsten

CHRISTINA LÖWENBORG & YVONNE SJÖBLOM

Det finns samspelsmönster som underlättar och andra som försvårar att hjälp ska komma till stånd. I denna artikel delger föräldrar och ungdomar sina erfarenheter och upplevelser av familjebehandling inom socialtjänsten.

Inledning

Familjebehandling är idag en vanligt förekommande insats inom kommunernas individ- och familjeomsorg. Många kommuner har valt att inrätta särskilda familjebehandlingsgrupper för att kunna erbjuda familjer hjälp och stöd på hemmaplan. Syftet är dels att mobilisera familjens och nätverkets egna resurser för att lösa en

uppkommen problematik och dels för att förebygga och undvika mer omfattande insatser som t.ex. omhändertaganden av barn och ungdomar.

Relationsproblem inom familjen tillhör idag ett av de vanligaste problemområdena som socialsekreterare möter och arbetar med. Familjebehandling i olika former är följaktligen också en av de vanligaste insatserna som erbjuds dessa familjemedlemmar som hjälp. Trots detta visar det sig att kunskapen om denna insats och hur familjerna upplever den är så gott som obefintlig. Vi vill med den här artikeln redogöra för några aspekter av en större studie som studerade vilka familjer som mottog familjebehand-

---

Christina Löwenborg, FoU-assistent, FoU-Nordväst, Stockholm

Yvonne Sjöblom, fil. dr i socialt arbete vid institutionen för socialt arbete – Socialhögskolan, Stockholms universitet

ling i två Stockholmskommuner och hur ett urval av dem upplevde behandlingen och samspelet mellan hjälparen och den hjälpsökande.¹

Syfte och frågeställningar

Denna artikel syftar till att undersöka hur föräldrar och ungdomar som mottagit insatsen familjebehandling upplevde samspelet mellan familjebehandlaren och dem själva. Frågeställningarna som studerades var: vilka samspelsmönster som ungdomarna och föräldrarna upplevde som hjälpsamma samt vilka samspelsmönster som upplevdes som hinder för att få hjälp.

Bakgrund och tidigare forskning

Begreppet familjebehandling ingår i det vidare begreppet »behovsprövat personligt stöd«, som utgör några av de insatser som individ- och familjeomsorgen inom socialtjänsten arbetar med. De vanligaste insatserna inom den sociala barnvården är familjeterapi, familjebehandling och hemma-hos-behandling (Tengvall 2000). Följande tre aspekter bör ingå i behandlingen för att det ska kallas familjebehandling: dels att behandlingen riktar sig mot familjer, dvs. målgruppen definierar

behandlingen. Dels att det handlar om ett specifikt synsätt där utgångspunkten är att man ska förstå eller påverka ett system. Och till sist att behandlingen utgår från teorier med ett interpersonellt perspektiv som utgångspunkt, till skillnad mot teorier med ett intrapsykologiskt perspektiv (Hansson 2001). Familjebehandling kan betraktas som en paraplybeteckning för flera olika slags insatser som erbjuds av kommunernas individ- och familjeomsorg. Insatserna kan bestå av familjesamtal, samspelsbehandling mellan föräldrar och barn, enskilt stöd till barn, ungdomar eller föräldrar, nätverksarbete, familjerådslag och handledning till familjehem och jourhem.

Familjebehandlingsfältet uppstod under 1970-talet då det individuella arbetssättet förändrades till att ta in fler medlemmar ur familjen i behandlingen. Motivet bakom förändringen handlade om att individuell behandling ansågs vara otillräcklig. Familjebehandlingen i sin tur hade sin bakgrund i influenser från nya teoretiska inriktningar som kommunikations- och systemteori. Idag finns närmare 250 olika inriktningar inom familjebehandlingsfältet. Dagens teoretiska utveckling verkar gå mot en högre grad av integrering där olika teoretiska modeller blandas i en eklektisk och pragmatisk anda (Hansson 2001).

Enligt Hansson (2001) saknas det idag forskning om familjebehandling som insats för att hjälpa familjer som socialtjänsten kommer i kontakt med. En översikt över tillgänglig internationell forskning av familjebehandling (Statham 2000) visar att det råder brist på väl designade studier som studerar effektiviteten av interventionen familjebehandling. Särskilt

---

1 Den familjebehandling som intervjupersonerna i denna studie deltagit i har bestått av systemteoretiskt familjearbete med inslag av arbete med reflekterande team, marte-meo- och nätverksarbete. Arbetet med familjer har huvudsakligen skett tillsammans med två familjebehandlare.

betonas behovet att utifrån en kvalitativ utgångspunkt studera familjemedlemmars egna såväl som professionellas upplevelser av familjebehandling. Denna ansats har således varit vägledande i designen av den studie som ligger till grund för den här artikeln med begränsningen att vi endast har utgått från föräldrars och ungdomars perspektiv av familjebehandling. Utifrån den internationella forskningsöversikten blir det tydligt att det svenska begreppet »familjebehandling« skiljer sig från andra liknande anglosaxiska begrepp. I USA görs en klar distinktion mellan »family support« och »family preservation«. »Family support« riktar sig till familjer som handskas med normal stress i föräldraskapet, förbereder dem på nya påfrestningar och syftar till att förebygga allvarigare psykosocial problematik. »Family preservation« är ytterligare en annan insats med syfte att understödja riskfamiljer vid allvarliga kriser. Vanligtvis är denna insats endast tillgänglig för de familjer vars problem gjort dem aktuella hos sociala myndigheterna, rättsystemet eller psykiatrin (Statham 2000). »Family support« är en insats riktad mot så kallade sårbara grupper och för tidig upptäckt av svårigheter eller temporära kriser i familjen. Däremot är det inte en insats riktad till familjer med djupare och allvarigare stresspåverkan, där risk för familjens upplösning kan föreligga eller där barn redan var omhändertagna av sociala myndigheter (Hardiker et al. enligt Statham 2000). »Family support« täcker delvis ett annat fält jämfört med det svenska begreppet familjebehandling, som exempelvis behandling och stöd som kan ges vid familjecentraler, i förskola,

genom föräldrautbildning, i familjerådslag. Eller genom olika interventioner för att befrämja barns psykiska hälsa och jourhemsvistelser för barn.

Det svenska begreppet familjebehandling kan således beskrivas som en insats som delvis är överlappande med de bägge begreppen »family support« och »family preservation«. I Stathams (2000) översikt av tillgängliga undersökningar inom fältet görs ett antal tentativa konklusioner om vilken typ av stöd som är effektivt för att hjälpa familjer med problem. Det finns enligt forskningen belägg för att ett fåtal av föräldraprogrammen leder till förändring över tid, speciellt de gruppbaseade som hjälper föräldrar att utveckla positiva inriktade förstärkningstekniker. Stöd i hemmiljön visar sig ha positiva effekter på mor-barn interaktionen samt på moderns allmänna välbefinnande. En nyckelaspekt som uppmärksammas i forskningen om framgångsrika interventioner är *på vilket sätt* stödet ges och *kvalitén på relationen* mellan den som ger och den som tar emot hjälp (Statham 2000). Detta bekräftas också i en studie som behandlar relationen mellan socialarbetare och klienter inom den sociala barnvården. I den framkommer att ett gott samarbete mellan socialarbetare och klient som bygger på ett humanistisk förhållningssätt också kan ha terapeutiska implikationer för klienten även vid komplexa och svåra fall (Boer & Coady 2007). Resultaten från den tidigare internationella forskningen måste dock appliceras med försiktighet i andra sociala välfärdscontexter. Det bör också framhållas att den sociala barnvården och dess interventioner aldrig endast kan reduceras till

en fråga om vetenskapligt kunskap. Moral, socialpolitik och kulturella föreställningar om vad en god socialarbetare, en god förälder och en god barndom är påverkar också den sociala barnvården (Sundell & Egelund 2001).

Eftersom syftet med den här artikeln är att undersöka hur brukare (föräldrar och ungdomar) inom socialtjänsten som mottar insatsen familjebehandling upplever spelet mellan dem själva och behandlaren vill vi också kortfattat beröra betydelsen av ett brukarperspektiv i forskning. Som brukare bidrar man med sin unika kunskap som utgår från ett självupplevt perspektiv. Det ersätter inte men kan vara ett viktigt komplement till ett professionellt och vetenskapligt perspektiv. Den kunskap som brukare bidrar med kan skapa ökad förståelse för deras upplevelser av exempelvis en viss behandling eller ett visst socialt förhållande.

I allt socialt arbete är maktaspekter viktiga. Att anlägga ett brukarperspektiv kan bidra till att maktstrukturer tydliggörs, att frågor om roller mellan socialarbetare och klient analyseras och hur olika aktörers handlingsutrymme uppfattas utifrån ett brukarperspektiv (Socialstyrelsen 2003). Brukarperspektivet är starkt knutet till begreppet empowerment som kan översättas till bemyndigande och bemäktigande. Att som brukare vara delaktig i forskning som bedrivs om den egna livssituationen och få möjlighet att delge sina erfarenheter av exempelvis en behandling som man tar del av anses kunna bidra till ökat inflytande och empowerment för brukaren (Starrin & Jönsson 2000).

Studien som ligger till grund för artikeln

I studien »Med andra ögon – brukarens syn på familjebehandling» studerades familjers erfarenheter av insatsen familjebehandling (Löwenborg & Kamsvåg 2006). Studien bedrevs under en tvåårsperiod i två kommuner i nordvästra Stockholm. Resultaten från några delar av den kvalitativa delen av studien ligger till grund för den här artikeln. Studien i sin helhet innehåller både en kvantitativ (delstudie ett) och en kvalitativ studie (delstudie två). Delstudie ett omfattas av en totalundersökning där journaler rörande 268 barn som med sina respektive familjer deltagit i familjebehandling har studerats. Delstudie två omfattas av en intervjustudie med ett slumpmässigt urval från populationen i delstudie ett. Sammanlagt har 18 personer intervjuats i delstudie två.

Sammanfattning av journalstudien med 268 barn (delstudie 1)

Syftet med den kvantitativt inriktade delstudien var att kartlägga målgruppen som fick insatsen familjebehandling och beskriva några karaktäristika som definierade den. I delstudien undersöktes olika bakgrundsfaktorer och deras inbördes samband utifrån studier av journalanteckningar till samtliga familjer som i två kommuner i nordvästra Stockholm genomgått familjebehandling under åren 2000-2001. Resultaten från journalstudien visade att ensamstående föräldrar med företrädesvis

en mamma med barn i skolåldern tillhörde den dominerande gruppen av familjer som fick insatsen familjebehandling. Generellt kan man säga att den sociala problematik som framträdde i journalerna kännetecknades av relations- och skolproblem. Två olika åldersgrupper barn kunde urskiljas i bearbetningen av materialet. Det var dels de yngre barnen i åldern 8-12 år med skolproblem. Den andra gruppen bestod av de äldre barnen i åldern 13-17 år, med relations- och skolproblem. Dessa bägge grupper utgjorde sammanlagt en tredjedel av hela populationen barn i undersökningen. Könsfördelningen var jämn med någon övervikt av flickor.

Närmare hälften av barnen hade minst en utlandsfödd förälder och när så var fallet saknade barnet ofta kontakt med en förälder som vanligtvis var fadern. Kontakten med socialtjänstens individ- och familjeenhet hade åstadkommit på initiativ av socialsekreterare som familjen hade en tidigare kontakt med och som hade remitterat dem till familjebehandlingsenheten. Insatsen familjebehandling gavs av kommunens interna behandlingsresurs och varade under ett år och avslutades därefter oftast på familjens initiativ.

Familjerna hade, förutom aktuell familjebehandling, ofta erfarenhet av tidigare behandlingsinsatser samt även andra pågående parallella stödsatser. Populationen i denna studie bekräftar bilden av tidigare forskning om att de familjer som kommer i kontakt med den sociala barnvården tillhör en resurssvag och socialt utsatt grupp av befolkningen (Sundell & Egelund 2001).

När vi nu hade samlat in en deskriptiv bild av vilka familjer som var aktuella för

insatsen familjebehandling gick vi vidare och studerade i den kvalitativa delen av studien hur några av familjerna från delstudie ett hade upplevt familjebehandlingen.

Intervjustudie med ungdomar och föräldrar (delstudie 2)

Den kvalitativa delstudien bestod av 18 informanter som deltog i fokusgrupper och i individuella intervjuer. De valdes ut utifrån ett slumpmässigt urval från de 268 familjerna som populationen i delstudie ett utgjordes av. De 18 personerna i delstudie två var sammantaget fem mödrar, fem fäder och åtta ungdomar av kvinnligt kön. Syftet med den kvalitativa delstudien var att få en bild av familjemedlemmarnas upplevelser av familjebehandlingen och samspelet mellan hjälparen och den hjälpsökande. Intervjuerna syftade till att få kunskap om informanternas subjektiva upplevelser av familjebehandlingen och hur de uppfattade samspelet mellan dem själva och hjälparen.

Metod

Fokusgrupp som intervjumetod användes i studien. Den är lämplig när man vill ta reda på hur människor tänker kring ett visst fenomen och lämpar sig för komplexa frågeställningar genom att målgruppen fritt i grupp får formulera sig kring ett tema (Wibeck 2000). En grundläggande idé är att interaktionen i fokusgruppen genererar nya tankar och att summan av gruppens erfarenheter och tankar därmed är något annat än enskilda gruppmedlem-

mars. Det har även visat sig att metoden är lämplig att använda vid studier av frågor som berör svåra känslomässiga teman, med socialt komplexa frågeställningar och med grupper av informanter som kan anses vara marginaliserade och som därför ofta inte kommer till tals inom forskning (Överlien et al. 2005).

I denna studie genomfördes tre olika fokusgrupper; en med mödrar, en med fäder och en med ungdomar. Dessutom genomfördes kompletterande individuella intervjuer med sammanlagt sju informanter med samma teman som i fokusgrupperna. Fokusgrupp ett bestod av fem mammor där endast en gav återbud. Det var svårare att samla fäderna till fokusgrupp två. De hade svårt att avsätta tid även om intresse fanns. Sammanlagt blev det av ursprungligen sex tillfrågade fäder två som slutligen kom till fokusgruppen. Studien kompletterades med tre individuella intervjuer med de fäder som tidigare lämnat återbud. En pappa uteblev alltså helt från både fokusgrupp och intervju. Till fokusgrupp tre med ungdomar gjordes två urval som omfattades av sammanlagt 22 ungdomar. Fyra flickor valde att delta i fokusgruppen och ytterligare fyra flickor intervjuades individuellt. Samtliga sex pojkar från bägge urvalen avböjde helt att delta i studien. Förutom bortfallet av pojkar var det åtta flickor som varken ville delta i fokusgrupp eller bli individuellt intervjuade.

Bortfallsanalys och metodologiska överväganden

Vid analys av bortfallet framkom att två

pojkar var omhändertagna för samhällsvård vid tidpunkten för fokusgruppsintervjun. En annan pojke kunde inte minnas att han hade genomgått familjebehandling. Ytterligare en pojke gick inte att nå per telefon trots upprepade försök. En annan pojke avböjde att delta på grund av missnöje med socialtjänsten och ytterligare en tackade nej utan motiv. Bland flickorna i bortfallet framkom att de inte ville delta i gruppintervjuer med andra flickor på grund av rädsla för att blotta sig. Med dem genomfördes därför enskilda intervjuer för att ta hänsyn till detta. Övriga flickor i bortfallet som inte deltog angav motiv som att de inte hade tid eller motivation för att delta i studien. Bortfallet var alltså störst bland ungdomarna.

En brist i studien är att endast flickor intervjuats. Resultaten från studien hade blivit mer mångfacetterade om också pojkarnas upplevelser hade kunnat studeras. Bortfallet bland ungdomarna visar på känsligheten i den studerade frågan och därmed svårigheten att få tillgång till dessa informanternas upplevelser om familjebehandling.

I denna studie framgår också att kombinationen av fokusgrupp och individuella intervjuer blev nödvändig för att kunna minimera bortfallet så mycket som möjligt och kan möjligtvis ifrågasätta fokusgruppsmetodens lämplighet i förhållande till känslomässigt svåra teman som upplevelser av familjebehandling. Några ungdomar visade tydligt att de hade farhågor att dela sina upplevelser med andra och vi kan anta att detta även kan gälla för de vuxna som inte ville delta i grupperna. De som däremot deltog uttryckte att de kände stöd från gruppen och att det var till hjälp för dem

själva att dela med sig av sina upplevelser till andra.

Utifrån forskningsetiska principer inbjöds inte yngre barn under 13 år då frågeställningarna rörde känsliga och svåra områden. Hos de ungdomar som var under 18 år inhämtades föräldrars godkännande att delta.

Fokusgruppsintervjuerna varade tidsmässigt två timmar och genomfördes av två intervjuare. De individuella intervjuerna varade c:a 60 min och genomfördes av en av de två intervjuerna. Samtliga intervjuer spelades in på band och transkriberades.

Genomförande av fokusgrupperna och intervjuerna

I fokusgrupperna behandlades teman som förändring under familjebehandlingen, hur problemet hade utvecklats under behandlingen och den viktigaste erfarenheten under familjebehandlingen. Vad upplevdes som hjälpsamt och vad saknades under behandlingen. Dessa teman var också underlag för de enskilda intervjuerna.

De tre intervjugrupperna bestod av mödrar, fäder och ungdomar i separata grupper. Informanterna fick på så sätt möjlighet att diskutera med andra mödrar, fäder och ungdomar som deltagit i familjebehandling om liknade erfarenheter. Att skapa nya konstellationer av grupper genomfördes utifrån föreställningen om att det skulle ge informanterna en större frihet att uttrycka sina upplevelser i ett nytt sammanhang som var annorlunda än den konstellation som de

varit i under familjebehandlingen. Sammansättningen av gruppen hoppades vi också skulle tydliggöra gemensamma upplevelser utifrån roll och kön.

Bearbetning och analys

Alla de transkriberade intervjuerna granskades med fokus på att hitta relevanta teman. De omarbetades och kategoriserades sedan till sin slutgiltiga form i tre större dimensioner som innehöll flera olika underliggande kategorier. De tre dimensionerna var *bemötande*, *återhämtning* och *handling*. Dessa arbetades fram i en induktiv process där de teoretiska utgångspunkterna tjänade till att fördjupa och tydliggöra bearbetningen av empirin.

I denna artikel behandlas temat *bemötande* eftersom det ger empirisk kunskap om samspelelementer som informanterna upplevde som hjälpsamma respektive som hinder för hjälp. Vid analysen av materialet har hänsyn tagits till att två olika intervju-metoder har använts. Det resulterade i att analysen gjordes utifrån de enskilda informanternas utsagor och inte på gruppnivå.

Informanterna

Samtliga namn är fingerade för att skydda intervjupersonernas identitet. Gruppen män bestod av Adam, Pelle, Mario, Philip och Andreas, fem män i åldern 35-50 år. De var gifta eller sammanboende med barnets mamma. Alla utom en i gruppen var svenskfödda. Övervägande del av dem hade arbete. Några hade tidigare haft bekymmer

i livet vilket föranlett kontakt med myndighet och behandling. Det kunde då ha handlat om psykiska besvär, alkohol eller relationsbekymmer, medan det för andra var första gången som de kom i kontakt med socialtjänsten. Ungefär hälften hade sökt hjälp själva. De andra hade blivit erbjudna familjebehandling av socialsekreterare. Det var vanligt med erfarenheter av relationsproblem i familjen. De flesta i gruppen hade mer än ett barn. Några var föräldrar till barn med så kallade bokstavsdiagnoser.

Gruppen kvinnor bestod av Karin, Elna, Monika, Harriet och Lydia. Gruppen kvinnor bestod av fem personer, samtliga i åldern 35-55 år. De var svenskfödda med undantag av två personer. De levde ihop med barnets fader förutom en som var ensamstående. I stort sett hade alla arbete. De flesta var mödrar till ungdomar, medan någon också hade mindre barn. Mödrarna hade vanligtvis flera barn. Det var vanligt att mödrarna hade erfarenhet av att ha haft sitt barn omhändertaget. Samtliga hade varit sjukskrivna på grund av utmattningssymtom i samband med ett aktuellt bekymmer och de sammankopplade sin egen utmattning med det. Kvinnorna hade lång erfarenhet av att brottas med myndigheter för att få rätt slags hjälp. Några i gruppen hade tidigare erfarenhet av en hjälpinsats i form av behandling.

Gruppen ungdomar bestod av Veronika, Sarah, Ellen, Sandra, Anne, Mikaela, Emma och Julia, samtliga i åldern 15-21 år. De hade alla erfarenhet av relationsproblem inom familjen och flera hade haft problem i skolan. Alla utom en av ungdomarna hade levt med en ensamstående förälder eller i en ny familjebildning. De saknade kontakt

med fadern. En mindre del av dem hade så kallade bokstavsdiagnoser. Några hade erfarenhet av missbruk och andra hade varit utsatta för sexuella övergrepp och misshandel. I gruppen fanns ungdomar som hade ett självskadebeteende, åstörningar och andra hade varit på rymmen hemifrån av olika anledningar.

Knappt hälften av informanterna hade någon från sin egen familj representerad i någon av de andra intervjugrupperna.

Teoretiska utgångspunkter

Som teoretiska utgångspunkter har vi framförallt använt oss av det Anderson (2002) och Carlsson (2003) har skrivit om samspejlsprocesser i familjebehandling och i socialt arbete. Anderson tar sin utgångspunkt från sina kliniska erfarenheter som familjeterapeut och Carlsson utifrån sin forskning om hjälpprocesser i socialt arbete.

Anderson har konstruerat ett antal teser utifrån det socialkonstruktivistiska perspektivet med fokus på relationen mellan den hjälpsökande och hjälpare. Hennes teoretiska perspektiv utgår från att mänskliga system är relationella och baserade på språklig interaktion. Teserna utgår från den terapeutiska processen, villkoren för förändring och vad och vem som ska behandlas i den terapeutiska kontexten.

Ur denna synvinkel är den hjälpsökande och hjälparen ett system där människor skapar mening tillsammans. Utgångspunkten är att den verklighet och dess betydelse som tillskrivs oss själva och andra och erfarenheterna i våra liv, är växelverkande

fenomen, som genom språket skapas och upplevs av enskilda individer i samtal och handling. Språk är skapande, ger livet och världen ordning och mening och fungerar som en form för social delaktighet.

För att förstå, ur ett socialkonstruktivistiskt perspektiv, att samtal havererar utgår Anderson från begreppet duellerande verkligheter. Det innebär att det bara finns ett sätt att betrakta världen, bara en sanning att uppdaga och att det kan uppstå en kamp om tolkningsföreträdet om vems sanning som ska gälla (Anderson 2002).

En annan teoretisk utgångspunkt är de handlings- och samspelelmönster mellan hjälparen och den hjälpsökande som ingår i en begreppsstruktur som Carlsson (2003) beskrivit. Han har konstruerat ett kluster av olika handlingsmöjligheter utifrån sina studier av hjälpprocesser i socialt arbete. Begreppet samsyn definierar den handlingsmöjlighet som uppstår när den hjälpsökandes syn på det aktuella problemet överensstämmer med hjälparens.

En annan handlingsmöjlighet är *pseudoanpassning*. Det innebär att den hjälpsökande anpassar sig till situationen på så vis att han spelar med i den professionelles definition av problemet. Den hjälpsökande kan dölja vissa problem och anpassar sig skenbart pga. exempelvis rädsla för att bli utsatt för olika tvångsåtgärder. Den hjälpsökandes försök att förhålla sig till den asymmetriska relationen mellan sig själv och hjälparen kan leda till en gisslanroll i processen vilket i sin tur kan resultera i ett passivt förhållningssätt hos den hjälpsökande (Carlsson 2003).

Ytterligare en av de aspekter som påverkar samspelet är begreppet förstruktur hos

aktörerna, framför allt förstrukturen hos hjälparen. Med begreppet avses de erfarenheter och de kunskaper som fungerar som ett raster i mötet med den andre. Hjälparens förstruktur riskerar bli en dominerande diskurs på grund av att hjälparen och den hjälpsökande har en asymmetrisk relation. En avgörande punkt i samspelelmönstret mellan den hjälpsökande och hjälparen är den process då problemet ska benämnas, bestämmas och definieras, dvs. problembestämningssprocessen (Anderson 2002). Förstrukturen har en avgörande inverkan på problembestämningsprocessen, som i sin tur påverkar utvecklingen av olika samspelelmönster.

Resultatredovisning

De empiriska resultaten kommer i resultatredovisningen att presenteras och kopplas till teoretiska begrepp som beskriver samspelet mellan hjälparen och den hjälpsökande.

I intervjuerna framträder ett flertal utsagor, som rörde samspelet mellan den hjälpsökande och hjälparen. Det handlade om hur den som tagit emot familjebehandlingen uppfattade relationen till hjälparen och det har kategoriserats under temat *bemötande* och syftar på hur hjälpprocessen tolkades av parterna.

I förhållande till temat bemötande talade de intervjuade om betydelsen av ett gemensamt undersökande av problemet där olika samspelelmönster utvecklades så som *samverkande*, *duellerande* och *pseudoanpassningsmönster*. Därutöver kommer begreppen; *supplementation*, *problembestämning*, *problem*

stämningsprocess, förstruktur och *dialogisk rymd*, som också är kopplade till temat bemötande att behandlas i resultatredovisningen.

Samverkan, samsyn och samklang

Dessa samspelsmönster upplevdes av informanterna som verksamma och ledde till upplevelser av ett positivt samspel. Så här uttryckte Veronica sin upplevelse av hjälp och ett samverkande samspelsmönster och hur det uppfattades som hjälpsamt:

Jag kunde se att de ville hjälpa och jag kunde själv säga mycket. Jag hade mycket att säga till om. Men jag tror inte att samtalen skulle hjälpt någon som inte ville prata alls. Jag satt där och ville få det ur världen.

Citatet visar att det fanns en uttrycklig viljeinriktning från båda parter. Veronica, uttryckte betydelsen av ömsesidigheten i processen. Hon förmedlade att hon verkligen ville ha hjälp, det var enligt henne en förutsättning för att också få hjälp.

Förekomst av stöd, bemötande och gehör för den hjälpsökandes önskemål påverkar upplevelsen av situationen som värdig eller ovärdig. De hjälpsökande som upplever att de fått ett negativt bemötande avstår från att lämna ut känsligt material och undviker att lyfta fram problemet (Carlsson 2003). En av de avgörande faktorerna för att hjälp ska kunna ges och tas emot är i vad mån aktörerna har en gemensam syn på problemet och hjälpbehovet (a.a.). Det följande citatet visar på fenomenet *samsyn*. Karin

(mamma) och hennes man sökte hjälp på egen hand och hade möjligheter att presentera sin problembild utan några påtryckningar:

Jag fick två personer som kom mig jättenära. Från första stund så kände jag att de här kan jag lita på. Vi fick respekt för situationen.

Begreppet *samsyn* är nära kopplat till *samsyn*. *Samklang* är hämtat från engelskans »to be attuned«. *Samklang* kan beskrivas som ett fenomen som uppstår när människor möts på samma våglängd. Att vara i en god eller acceptabel position i ett samspel skulle kunna vara liktydigt med att vara i *samsyn* med någon (Carlsson, 2003). Pappa Pelles beskrivning kan ses som ett uttryck för att vara i *samsyn* med hjälparna:

Jag måste säga att när man får den här typen av hjälp, det är ju otroligt. Det handlar om personkemin. Personkemin tror jag stämde för både mig och Karolina.

Duellerande verkligheter och pseudoanpassning

En vanlig förekommande orsak till haverrande samtal och där samspelet inte fungerar kan knytas till begreppet *duellerande verkligheter* (Anderson 2002). *Duellerande verkligheter* grundar sig på antagandet att det bara finns ett sätt att betrakta världen, bara en objektiv sanning att uppdaga. När detta samspelsmönster dominerar går energin åt att försöka övertyga den andre om att den har fel. Sarah (ung tjej) deltog i samtal

tillsammans med sin mamma. I hennes berättelse duellerade hon och mamman med sina olika perspektiv mot varandra och samspelsmönstret blev ensidig och polariserande:

Det var mest att de höll med mig och mamma blev arg och så gick hon därifrån och så fick jag sitta och prata med dem (familjebehandlarna). Så slutade det mest, att hon blev arg.

Som framgår av citatet fanns ingen enighet om tolkningen av problemet. I ett duellerande samspel kan mycket energi och starka känslor gå åt till att skydda var och ens uppfattning. I det här fallet blev mamman arg och samtalen ledde snarare till att klyftan mellan henne och dottern vidgades. De olika uppfattningarna som Sarah och hennes mamma formulerade kom att framstå som duellerande verkligheter (Anderson 2002). När »fenomenet« duellerande verkligheter uppstår i hjälpprocessen finns inte längre någon korsbefruktning av idéer eller några mötesplatser för olika perspektiv. Istället kan duellerandet leda till monologiska samtal där ingen känner sig respekterad, hörd eller tagen på allvar. Inom socialt arbete kan detta få stora konsekvenser eftersom skilda perspektiv ger den aktuella problematiken olika framtoning och medför olika lösningsförslag. När den hjälpsökande och hjälparen inte kan nå fram till en samsyn, ett samverkande perspektiv och komma i samklang med varandra, om vad som är problemet får det negativa konsekvenser för den fortsatta hjälpprocessen (Carlsson 2003). I de fall när det är möjligt att nå fram till en gemensam syn så påverkar det samspelet i samtalen i positiv riktning.

Ett annat samspelsmönster som också påverkar bemötandet som återfanns i utsagorna från intervjuerna var det som benämns *pseudoanpassning* (a.a.). Om motsättningarna avseende synen på problemet inte löses så kan det hända att den hjälpsökande underkastar sig hjälparens problemdefinition och skenbart anpassar sig till situationen. Ofta handlar det om att den hjälpsökande försöker undvika tvång i något hänseende. Nästa citat visar hur en förälder pseudoanpassade sig till hjälparen när hon kände sig trängd och tvingad till att anta socialtjänstens tolkning av problemet. Lydia (mamma) lämnade motvilligt sitt medgivande till att dottern skulle placeras i familjehem:

När jag accepterade av socialkontoret att de skulle skicka min dotter till familjehem, trodde jag att familjehemmet som hon bodde i skulle träffa mig och vi kunde göra någonting tillsammans, men det var inte så.

Lydia beskrev att hon slutligen gick med på att dottern skulle placeras i familjehem, utifrån rädslan att förlora inflytandet över sin dotters liv. Lydia hade hopp om att hon lättare skulle kunna samarbeta med familjehemmet om hon gick socialtjänsten till mötes. Lydia sade att hon lämnade sitt medgivande utifrån sin känsla av maktlöshet och hon uttryckte maktlöshet även senare i hjälpprocessen på detta sätt:

Vad har jag gjort för fel? Vad är jag för människa? Det är ett stort frågetecken. Är det jag som är problemet? Varför vill hon inte bo med mig?

Citatet visar på hur Lydia förlorade sin tro på sig själv och kom att ifrågasätta sig själv både som individ och förälder.

Problembestämmning, supplementation, förstruktur och dialogisk rymd

I Anderson (2002) återkommer begreppet *problembestämningsprocessen*, vilket är den process där hjälparen och hjälpsökande interaktivt benämner det som ska uppmärksammas i hjälpprocessen vilket bildar en ram för det som kommer att avhandlas under familjebehandlingen. Om den processen blir skev riskerar hjälpprocessen att haverera. Ett alltför snävt perspektiv stänger ute andra möjliga perspektiv, sätt att förstå och förklara den presenterade problematiken. Adam, som är pappa till en flicka, berättade om en lång tid av »härjande« efter rätt slags hjälp. Vid tidpunkten för intervjun hade Adam fått bekräftat genom att dottern fått en diagnos att tillståndet var allvarligt:

Cirkusen drog igång när hon var femton, och så ska hon hinna bli nästan tjugo år innan hon får diagnosen. Det tycker jag är tokigt. Att man inte kan få den här utredningshjälpen via socialen eller hos någon annan. Att kompetensen saknas för att kunna undersöka och uppdaga om det faktiskt är en sjukdom hon lider av. Så efter fem års härjande så hamnade hon på akuten och då råkade vi träffa en psykiater som kände på sig att hon hade de här problemen och remitterade till rätt person. Så jag vet inte, ni kanske saknar den hos er, den här kompetensen.

Andersons (2002) tankar om *problembestämmningen* som en viktig del i samspelet mellan den hjälpsökande och hjälparen för att hjälpprocessen inte ska haverera stämmer väl överens med Carlssons tankar om *problemdefinitionen* som en viktig nyckelaspekt för hur samspelets mönster ska utvecklas. Carlsson menar att de hjälpsökande som väljer att samarbeta har ett bättre utgångsläge och större handlingsfrihet än de som inte vill etablera ett samarbete och som istället fastnar i polariserande perspektiv eller förnekar problemen och därmed mister möjligheterna att påverka processen. Definitionen av problemen är viktig för hur samspelets mönster kommer att utvecklas och därigenom om processen kommer att leda till hjälp för den hjälpsökande eller inte.

Supplementation (Gergen refererad i Anderson 2002) är ett uttryck för hur koordinationen av uttryck och handlingar alstrar mening i samtalet. *Supplementationsprocessen* är en ömsesidig process som sker mellan den hjälpsökande och hjälparen, vilket innebär att betydelse inte är permanent fixerade utan i ständig samverkan, under konstruktion eller omkonstruktion över tid. Emmas utsaga om hur samtalen med mamman förändrade hennes syn på henne, deras relation och svårigheterna i relationen, är ett exempel på supplementationsprocessen:

Jag hade en bild av hur mamma var när jag var liten, men när jag fick höra henne prata så blev bilden annorlunda. Jag märkte på en gång att det fanns många pusselbitar som fattades. När mamma berättade så kändes det som pusselbitarna föll på plats. När de

sattes på plats där så fick jag en annan mer positiv bild av mamma än jag hade innan.

Anderson (2002) för in tankar om betydelsen av hjälparens *förstruktur* i sammanhanget, som en viktig aspekt i utfallet av samspelelmönster. Förstrukturen innefattar hjälparens professionella och personliga teorier, förutfattade meningar och erfarenheter, som i förväg fastställer kunskaper som hjälparen har med sig in i mötet med den hjälpsökande. När hjälparens förstruktur blir en dominerande diskurs i samtalet får den hjälpsökandes perspektiv en mer undanskymd plats, vilket kan bidra till att samspelet havererar.

Ett samverkande synsätt, som bidrar till ett hjälpsamt samspel mellan hjälpsökande och hjälparen, inkluderar begreppet en *dialogisk rymd* (Anderson 2002). Det syftar på ett slags metaforiskt rum mellan och inom samtalets alla deltagare, där det finns utrymme för många idéer, övertygelser och uppfattningar samtidigt. Begreppet är avgörande för hur samspelet kommer att utvecklas och gynnar flödet av olika perspektiv och handlingar.

Mikaela, en av flickorna, beskriver en situation under familjebehandlingen, som kan förstås som ett exempel på dialogisk rymd:

Familjebehandlaren har inte dragit förhastade slutsatser eller haft förutbestämda meningar eller åsikter, 'det här är orsaken'. Hon har aldrig sagt konkret av att 'jag tror att det här är orsaken', utan hon har alltid lyssnat, det var inte svart eller vitt för henne.

Citatet visar hur Mikaela konkret uttryckte

betydelsen av att det under familjebehandlingen skapades en möjlighet att tänka fritt och att problemets lösning arbetades fram i en öppen process där olika tolkningsmöjligheter var möjliga. Hon betonade också betydelsen av att hjälparen verkligen lyssnade på henne. Det i sig skapade ett utrymme för reflektion.

Konklusion

I denna artikel var syftet att undersöka hur föräldrar och ungdomar som mottagit insatsen familjebehandling inom socialtjänstens kommunala barnavård upplevde samspelet mellan familjebehandlaren och dem själva. Frågeställningar som studerats var vilka samspelelmönster som upplevdes som hjälpsamma samt vilka samspelelmönster som upplevdes som hinder för att få hjälp.

Familjebehandling är en vanligt förekommande insats för familjer som vänder sig till socialtjänsten för olika typer av relationsproblem. I artikeln har några aspekter av samspelelmönster analyserats utifrån 18 informanternas upplevelser av familjebehandling och hur de upplevde bemötandet av familjebehandlarna.

Problembestämningsprocessen var en viktig faktor för hur familjebehandlingen uppfattades av den hjälpsökande. Den påverkades i sin tur av hjälparens förstruktur som kan bli en dominerande diskurs i samspelet. Analysen visade på hur problembestämningsprocessen påverkade den hjälpsökandes perspektiv. När den hjälpsökande kände sig förstörd och lyssnad på kunde detta förstås som ett samverkande perspektiv mellan hjälpare och den hjälpsö-

kande. Begreppet är närliggande ett annat begrepp, *samsyn*, som definierar när hjälparens syn på problemet överensstämmer med den hjälpsökandes (Carlsson 2003). Resultaten visar på att förändringsmöjligheterna under familjebehandlingen uppstod när de olika parternas bilder av problemet och hur det skulle definieras förhandlades fram under samverkande och öppna former. Föräldrar och ungdomar uttryckte att det var viktigt att man kände sig förstörd och att hjälparen var aktivt lyssnande.

I resultaten såg vi också exempel på att samspelet präglades av olika hinder som försvårade samspelet på olika sätt. En förklaring till att negativa samspelelement utvecklades och att samtal havererade utgick från begreppet *duellerande verkligheter* (Anderson 2002).

Enligt Carlssons begreppsapparat (2003) finns flera olika möjliga förklaringar som bidrar till förståelsen av begreppet duellerande verkligheter. Han använder metaforen tolkningskrig mellan hjälparen och den hjälpsökande för att förklara när två olika synsätt kolliderar. En kollision påverkar samspelet mellan den hjälpsökande och hjälparen negativt då parterna befinner sig i en asymmetrisk relation där den hjälpsökande kan uppleva maktlöshet. Denna typ av samspelelement kan leda till att samtalet havererar och att hjälpen uteblir.

Pseudoanpassning är ett annat handlingsalternativ för den hjälpsökande när definitionen av problemet skiljer sig åt och då den hjälpsökande anpassar sig till hjälparens bild. Detta passiva handlingsalternativ innebär att den hjälpsökande undanhåller hjälparen information om problemet och på så vis skenanpassar sig till det alternativ

som hjälparen förespråkar. I detta sammanhang påverkas samspelelementet av begreppet *förstruktur*.

Om förstrukturen dominerar i problembestämningsprocessen påverkade det utfallet av samspelet i negativ riktning. Studien visar på att problembestämningsprocessen är en central fråga för upplevelsen av ett negativt eller positivt samspel.

Det visade sig att det fanns en uppenbar risk att hjälparens definitioner kom att styra samspelet. När problembestämningsprocessen snävades in alltför snabbt så skedde det på bekostnad av den hjälpsökandes egna uppfattningar av problemet. Den hjälpsökande kunde då anpassa sig till organisationen och dess problemdefinitioner och vad den kunde erbjuda i form av olika insatser. Resultaten från den här studien visar att hjälparen utifrån sin professionella roll och det förväntade tolkningsföretaget har ett stort ansvar för att ett öppet samspelelement utvecklas vilket i sin tur underlättar för att positiva hjälpprocesser ska komma tillstånd.

Familjebehandling inom socialtjänstens kommunala barnavård sker inom en given institutionell kontext som indirekt påverkar hjälpprocessen. Denna kontext präglas av starka normativa värderingar. Den byggs upp av etablerade uppfattningar om exempelvis föräldrars förmågor och barns behov av skydd från ej godtagbara uppväxtvillkor samt vad som räknas som problembeteende hos ungdomar och där samhället bör ingripa.

Familjebehandlande samtal är en insats för att åstadkomma hjälp men det är också att betrakta som institutionella samtal som är asymmetriska till sin karaktär med klara

roller mellan den professionelle och klienten. Den professionella är »expert« och därmed i överläge i förhållande till klienten som är hjälpsökande. Resultaten från den här studien visar hur brukaren uppfattar den institutionella kontexten och hur den kan uttryckas genom den professionellas tolkningsföreträdare och definitioner av problemet. Hur denna definition av problemet går till är central för upplevelsen av hjälp. En viktig kunskap som kommer fram i studien är vikten av att man som behandlare lyssnar aktivt till den hjälpsökande. Att

kunna lyssna innebär en aktivitet som är något mer än att vara tyst. Lyssnande inbegriper samspel och att man under samtalet skapar ett psykologiskt utrymme som bygger på närhet, avstånd, intresse och respekt i lagom proportioner (Hydén 2008). Samspelet mellan hjälparen och den hjälpsökande framstår som en central punkt för utvecklandet av en positiv hjälpprocess. Först då när vi verkligen lyssnar på den som söker hjälp, utifrån hans eller hennes perspektiv kan positiva hjälpprocesser komma till stånd.

Referenser

- Anderson, H. (2002) *Samtal, språk och möjligheter – psykoterapi och konsultation ur postmodern synvinkel*. Stockholm: Mareld.
- Carlsson, B. (2003) *Så blir det hjälp – om hjälpprocesser i socialt arbete*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete.
- De Boer, C. & Coady, N. (2007) »Good helping relationship in child welfare«. *Child and family social work* 12, pp. 32-42.
- Hansson, K. (2001) *Familjebehandling på goda grunder*. Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete (CUS) och Förlagshuset Gothia AB.
- Hydén, M. (2008) »Om den svåra konsten att lyssna till berättelser«. I S. Larsson, J. Lija, & Y. Sjöblom *Narrativa metoder i socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Löwenborg, C. & Kamsvåg, K. (2006) *Med andra ögon – brukarens syn på familjebehandling*. Ockelbo: Forskningsrapport 2006:1.
- Socialstyrelsen (2003) *Brukarmedverkan i socialtjänstens kunskapsutveckling*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Sundell, K. & Egelund, T. (2001) *Barnavårdsutredningar en kunskapsöversikt*. Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete (CUS) och Förlagshuset Gothia AB.
- Starrin, B. & Jönsson, E. (2000) »Socialtjänsten och klienterna«. I Meeuwisse et al. *Socialt arbete – En grundbok*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Statham, J. (2000) *Outcomes and Effectiveness of family support services. A reseach review*. London: London University, Institute of Education.
- Tengvall, K. (2000) »Inledning«. I M. Berglund, S. Andréason, A. Bergmark, J. Blomqvist, L. Lindström, L. Oscarsson, G. Ågren & A. Öjehagen (2000) *Behandling av alkoholproblem. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Liber.
- Wibeck, V. (2000) *Fokusgrupper. Om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.
- Överlien C., Aronsson K. & Hydén M. (2005) »The focus group method as an in-depth method? – Young woman talking about sexuality«. *International Journal of social research Methodology*. Vol. 8, nr 4, pp. 331-334.

Summary

Parents' and young people's experiences of family treatment by social services

In this article the authors present mothers', fathers' and young people's voices about their experiences of family treatment in the context of the social welfare office. The article focuses on the interaction patterns between the client and the helper in the family treatment process. The article is based on a quantitative research study of 268 children who have been involved with family treatment in two Stockholm municipalities and a qualitative interview study with 18 people from the same population. The experience of how the family treatment was received by the parents and their youngsters is investigated in this article. It refers to the subject's perspective on reality and the interpretative framework from which he/she made meaning of the interaction in the treatment. A common reason for the development of different interpretations and views about the interaction in family treatment and reasons why conversations were experienced as negative derives from the concept of dual/competing realities. The understanding of it is based on the assumption that there is only one correct

interpretation of the world, only one objective truth to be discovered.

Another interaction pattern which also emerged from the analysis was a breakdown in the conversation that was due to false accommodation. If the client did not openly express his or her hidden definition of the problem he or she could align with the helper's definition and appear to go along with it. However, when the client felt understood and listened to, an interaction pattern that was collaborative and cooperative between the helper and the client took place. This pattern made it possible for clients to start a process of change. The potential for change was dependent on each person's individual picture of reality becoming apparent. That could open for a new mutual sharing process. The changing process was also closely connected to the definition of the problem. How the problem was defined was revealed to be an important factor in developing an interaction pattern that was experienced as positive and that could lead to a successful family treatment process.

DEBATT

Vetenskap eller världsmästerskap?

Vi lever i utvärderingens tidevarv. I en bok i ämnet har jag liknat tillståndet vid ett utvärderingsmonster som aldrig får nog med mat (Lindgren 2006). Ju mer vi matar monstret med godbitar som nyckeltal, kvalitetsindikatorer, öppna jämförelser, effektmått och evidensbaserade metoder, desto hungrigare blir det.

Monstrets önskekost för tillfället är utan tvekan kvalitetsindikatorer. Kvalitet är nämligen ett ord som politiker och ledare inom offentlig sektor inte tycks få nog av, och helst ska den kunna mätas. Nu har utvärderingsmonstrets hunger även nått den akademiska forskningen. För i enlighet med den senaste forskningspropositionen ska forskningen kvalitet mätas med indikatorer, och resultatet av mätningen ska ligga till grund för fördelningen av direkta forskningsmedel till universitet och högskolor. Kvaliteten mäts genom två indikatorer; publiceringar/citeringar i vetenskapliga tidskrifter och utifrån förmodligen att attrahera externa forskningsmedel.

Kvalitetsindikatorn publicering och citering i vetenskapliga tidskrifter bygger i stora drag på följande logik: Om en forskare lyckats få en artikel publicerad i en tidskrift med peer-review system, och om artikeln dessutom citeras av andra forskare, så är det tecken på att artikeln bidragit till den vetenskapliga kunskapsutvecklingen och har därmed hög kvalitet. I detta inlägg vill jag argumentera för att publiceringar/citeringar i vetenskapliga tidskrifter i bästa fall mäter kvalitet i forskningen, men i sämsta fall mäter någonting helt annat. Dessutom finns en risk att detta slags kvalitetsindikator producerar bieffekter som på sikt kan komma att motverka den förda forskningspolitiken.

Citeringspraktik

I min vardagsvärld – bland utvärderare, utvärderingsforskare och utvärderade – har begreppet evidensbaserad praktik (EBP) på senare år fått stor uppmärksamhet.

Att arbeta evidensbaserat handlar i grova drag om att använda forskningsbaserad kunskap i den dagliga verksamheten. För att tillhandahålla och skapa överblick över forskningen görs systematiska kunskapsöversikter av den befintliga vetenskapliga kunskapen inom ett fält. Förledet »systematisk« betyder att det finns en redovisning av frågeformulering, sökstrategi, kvalitetskriterier för inklusion och exklusion samt analysmetoder för syntetisering av forskningsresultat.

Inspirerad av detta sätt att tänka kring kunskapsöversikter har jag i boken om utvärderingsmonstret sammanställt vad ett 50-tal artiklar ur olika vetenskapliga tidskrifter har att säga om kvalitetsmätandets bieffekter i offentliga verksamheter. Tyvärr måste jag tillstå att min kunskaps-sammanställning inte lever upp till de krav på systematik som EBP förespråkar. Litteraturen om kvalitetsmätning ifråga är synnerligen omfattande, ja närmast oändlig, och min begränsade ambition i boken var därför snarare att få med de huvudargument som nämns av de flesta författare. Hur de bieffekter som forskningen identifierat ser ut är i och för sig intressant, men det som jag vill lyfta fram i detta inlägg handlar snarare om den citeringspraktik som artikelförfattarna tillämpar.

Av nyfikenhet har jag nämligen i efterhand tagit mig för att granska de tio mest citerade av de 50 artiklarna med avseende på deras vetenskapliga kvalitet. Enligt den logik som forskningspropositionen bygger på borde dessa tio, högt citerade, artiklar ha en särskilt god forskningskvalitet. Så är emellertid inte alls fallet. Här är några exempel:

De studier som i de tio artiklarna citeras som belägg för att kvalitetsmätning leder till en viss bieffekt (t. ex. att innovation motverkas och verksamheter förstelnas) består till stor del av teoretiska resonemang som bara sällan är förankrade i empiriska undersökningar. En studie som citeras i alla tio artiklarna är skriven av en författare vid namn Leeuw. En närmare titt på Leeuws artikel visar emellertid att den i sin tur bygger sina slutsatser på andra författares, tämligen luftiga, teoretiska resonemang. Förvisso finns det bland de tio artiklarna författare som hänvisar till empiriska studier i ämnet. Men dessa utgörs dels oftast av mindre fallstudier, dels är de av så varierande slag vad gäller metodik och så specifika vad gäller kontext, att deras slutsatser svårligen kan generaliseras till andra organisatoriska sammanhang. En empirisk studie som citeras av alla är Smiths intervjuundersökning av tolv barnmorskor vid en mödravårdscentral i norra England. Övriga empiriska studier som ofta citeras bygger på undersökningar i privata företag, eller är gjorda på 1950-talet och avser Sovjetunionens system med femåriga folkhushållningsplaner.

De slutsatser man kan dra av detta är att många forskare (i likhet med mig själv i boken om Utvärderingsmonstret) i vår iver att briljera med vår beläsenhet, visa oss förtrogna med och relatera våra forskningsproblem till tidigare forskning, accepterar andra forskares argument »at face value«. Men genom att en forskare accepterar en vag antydning om den ena eller andra företeelsen, och andra i sin tur använder dennes slutsatser som belägg i sin egen forskning,

så har över tid den vaga antydning blivit en allmänt känd sanning.

Världsmästerskap i vetenskap

Den logik som kvalitetsindikatorn publicering och citering i högt rankade vetenskapliga tidskrifter utgår ifrån har kommit att bli ett alltmer brukat mått på god vetenskaplig kvalitet inom akademier världen över. Från biblioteks- och informationsvetenskapligt håll har man emellertid från första stund ifrågasatt detta sätt att mäta forskningskvalitet. Inte minst har många ifrågasatt om det finns ett säkert samband mellan att vara citerad och att vara betydelsefull. Artiklar/författare som inte eller sällan citeras kan också vara av hög kvalitet. Det finns också många olika motiv till varför något citeras, varav en del kan vara mindre relevanta eller idealistiska. En artikel kan vara högt citerad därför att den beskriver något som många arbetar med utan att i sig själv vara lysande, eller därför att den säger något som många andra menar är fel. En forskares val av källor påverkas också av vilka forskare hon/han betraktar

som auktoriteter. Jag är förmodligen inte den enda som i syfte att få med en stilfull referens och för att visa min beläsenhet, men utan att förstå mer än några enstaka franska ord, citerat Michel Foucaults *Surveiller et punir*. Även så kallade själv-citeringar är vanliga, dvs. citeringar som riktas till forskarens egna publikationer eller sådana som utgetts av medlemmar ur samma forskargrupp.

Mot bakgrund av dessa kritiska röster, i kombination med mina egna upptäckter när det gäller citering i praktiken, vill jag efterlysa mera eftertanke när det gäller tillämpningen av indikatorn publicering/citering i vetenskapliga tidskrifter. Forskning kan annars, som den biträdande överbibliotekarien för Göteborgs universitetsbibliotek Mats Cavallin påpekat i en rapport med den fyndiga titeln *Världsmästerskap i vetenskap*, komma att likna en idrottsarena där den som får mest citeringar vinner och där exponeringsbehov och berömmelse bland andra forskare blir ritualer för verifikation.

Lena Lindgren, docent, Förvaltningshögskolan, Göteborgs universitet

Af särbehandlar arbetslösa med socialbidrag – om dolda utestängningsprocesser ovärdiga en demokrati

Nuvarande »jobbpolitik« sägs vara utformad i syfte att minska utanförskapet och öka möjligheten att arbeta för de som lever av bidrag men i själva verket är det arbetslösa med socialbidrag som drabbas mest negativt; när dessa sätts på undantag hamnar också rättssäkerheten på undantag – om klassrelaterad diskriminering och stigmatisering.

Rickard Ulmestig har i sin doktorsavhandling »På gränsen till fattigvård?» (2007) undersökt hur stor andel oetablerade arbetslösa det finns i sökandekategorierna »arbetslösa« och »arbetslösa i konjunkturprogram«. Med oetablerade avses arbetssökande som inte har a-kassa och uppbär socialbidrag alternativt har a-kassa och kompletterar med socialbidrag. Statistik från perioden 1998–2004 bekräftar att allt färre arbetssökande med socialbidrag blir anvisade nationella arbetsmarknadspolitiska åtgärder i form av praktik eller utbildning.

Andelen oetablerade bland de (öppet) arbetslösa har under undersökningsperioden minskat från cirka 25 till 15 procent. Andelen oetablerade i program har under samma tid minskat från cirka 35 till 20 pro-

cent. Ansvariga inom kommunalt arbetsmarknadsstöd hävdar att socialbidragstagare bortprioriteras av Af. Oetablerade får på ett mycket tydligt sätt sämre tillgång till de arbetsmarknadspolitiska programmen (Ulmestig 2007). Detta trots att statens regleringsbrev varje år anger att grupper med svag anknytning till arbetsmarknaden skall ges extra stöd, dvs. inträdet på arbetsmarknaden för utsatta arbetssökande skall effektiviseras och påskyndas (SKL 2008). Ulmestig konstaterar att både diskriminering och rättsosäkerhet existerar men då han inte kan finna formella hinder för att oetablerade skall få tillgång till åtgärderna i samma grad som andra arbetslösa lämnar han de funna problemen med den obesvarade frågan om det finns någon selektions-

process som kan ge en förklaring? Att en avsiktlig och genomtänkt utestängning förekommer och att det finns en metod för densamma är vad följande handlar om. Sedan avhandlingen presenterades har en väsentlig förändring ägt rum: Då många nu har lämnat a-kassan och därefter blivit arbetslösa har andelen utan arbetslöshetsersättning bland de öppet arbetslösa fördubblats jämfört med 2006 och uppgick i december 2008 till 32 procent; därmed riskerar fler att drabbas av diskriminering (SVT2 2008).¹

Vilka frågor bör ställas och var kan svaren finnas?

Ulmestig sätter ljuset på organisationer och styrdokument istället för på verkstälighet och handlägningsförfarande, dvs. på utförarna/tjänstemännen. Resultatet blir att den bristfälliga och djupt rättsosäkra myndighetsutövningen inte får den uppmärksamhet den borde. Det finns en betydligt allvarigare negativ särbehandling av de som betraktas ha långt till en etablering på arbetsmarknaden än vad som framkommer och frågorna som uppstår är varför, var och på vilket sätt tjänstemännen diskriminerar i handlägningsprocessen?

Handlar det om myndighetskultur och gruppsytryck som effekt av ekonomistyrning och uttalade eller outtalade lojalitetskrav? Har det att göra med fördomar om socialbidragstagares anställningsbarhet? »Af kräver att arbetslösa socialbidragstagare ska visa

sig värdiga deras insatser genom att göra en klanderfri period i en kommunal arbetsmarknadsåtgärd« (Ulmestig 2007 s. 58). Är det en kvarleva, ett socialdemokratiskt arv, sedan tiden då platsförmedlare främst rekryterades ur de fackliga och S-politiska leden att medlemmar i a-kassan går före? Inflikat i avhandlingen finns påståendet att arbetslösa med socialbidrag redan på 1980-talet hade svårt att få service (ibid. s. 104). Eller handlar det kanske om bristande resurser, en för liten organisation i förhållande till antalet arbets sökande? Ambitionen med denna text är att förstå, förklara och se konsekvenserna av en utestängning som innebär att arbetslösa med socialbidrag utan deras vetskap ofta inregistreras i en sökandekategori (skat 14) som innebär begränsad service, eller snarare ingen service alls.

Offentliganställda skall se till medborgarnas bästa

I politiska organisationer är det alltid de tjänstemän som möter medborgarna ansikte mot ansikte som ger de politiska besluten och lagarna ett innehåll och konkret uttryck; dessa befinner sig i frontlinjen och det är deras tolkningar och lojaliteter liksom medvetenhet om vad det ställer för krav att arbeta som offentligt anställd som bestämmer vad det till slut blir av de folkvaldas goda visioner och lagstiftning (Lundquist 1998).

Det är när frontlinjebyråkraterna möter de som är i stort behov av samhällets stöd som politiken sätts på prov. För att offentlig sektor skall kunna värna om den enskildes bästa, vilket är den givna uppgiften,

1 SVT2 2008, Sveriges Television, Aktuellt 2008-12-09

fordras att alla medborgare behandlas lika, enligt likställighetsprincipen. Grundregeln enligt förvaltningslagen (FL) är att medborgaren i kontakten med myndigheten alltid skall inbjudas till största möjliga delaktighet i handläggningen, vilket förutsätter tillräcklig information om vad som gäller och varför, dvs. vad lagen säger skall göras och syftet. Regeringsformen (RF), en av grundlagarna, slår fast att den offentliga makten skall utövas med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet. RF slår också fast att det offentliga lyder under lagarna; otillräcklig ekonomi i stat och kommun är alltså ingen godtagbar förklaring till att inte efterleva lagstiftningen då rättsstatens signum är laglydnad. »Politiker och tjänstemän bör utöva sin makt under och genom lagar som begränsar godtycklighet, rättslöshet, oförutsebarhet och olika behandling« (Lundin 2008).

Rättssäkerheten uttrycks genom att lagarna tolkas enhetligt och verkligen tillämpas i praktiken. När politiska beslut tas är det ofta förhållandevis oklart vad dessa kommer att leda till då budgetansvariga och andra tjänstemän vanligtvis har ett stort handlingsutrymme. Många offentligt anställda saknar dessvärre en adekvat utbildning i offentlig etik och politisk demokrati och de förvaltningsutbildningar som finns »preparerar inte sina elever för att tjäna medborgarna i samhället« (Lundquist 2001a).

Dolda processer som forskaren inte ser

För att förstå uppkommen praxis och bak-

omliggande, ibland dolda, processer fordras egna erfarenheter av undersökningsområdet. En praktikinära forskning ger möjlighet till mer adekvat problemformulering liksom till mer djuplodande genomlysningar. Utgångspunkten kan vara att praktiken ställer frågor som forskare hjälper till att formulera och praktiker kan involveras i forskningen på flera nivåer. Det behövs mera teori i praktiken och mera praktik i teorin. En praktikerbaserad forskning är också i linje med den högre utbildningens tredje uppgift, att samverka med det omgivande samhället (organisationer, företag och skattefinansierade verksamheter). En sådan forskning är samhällsnyttig då den stärker banden mellan forskarna/utbildningen och lokalsamhället/praktiken, den fördjupar undersökningsprocessen och ger med stor sannolikhet praktiken mer användbara resultat.

Af:s verksamhetsprocesser och sökandekategoriregistrering är svårt för arbetssökande att få insyn i och även för samverkande kommunala tjänstemän att överblicka och i detalj förstå. Här uppenbaras ett undersökningsproblem: Forskare har inte alltid möjlighet att få full insyn i och grepp om skattefinansierade verksamheters processer och underliggande logiker, dvs. vad man gör och hur man motiverar det man gör och inte minst vilka de i praktiken prioriterade målen är; lagar och andra styrdokument kan vara en sak och praxis en annan. För undertecknad blev det efter något års arbete uppenbart att det finns incitament och tekniker för att särbehandla och stänga ute, dvs. för förmedlarna att agera gränsvakter och »skumma grädden«; de som bedöms stå närmast ett arbete får mest service och de längre ifrån ingen. För-

klaringen till denna utestängning genom »creaming« är att Af då kan redovisa fler som bryter sin arbetslöshet. Dessutom får den enskilde förmedlaren en personlig uppskattning för varje beslutad åtgärd och för varje sökande som kommer i arbete (de gröna pinnarna på dataskärmen uppmärksammas av arbetsledningen). Personer som anses stå långt ifrån ett arbete (oetablerade) sorteras därför bort. Kravet på Af från varje regering att leverera statistik som bekräftar den egna politikens förträfflighet bidrar till att skapa en kvantitetsbetonad myndighetskultur som förstärker »utanförskapet«. Inget av detta talas det högt om utåt och de arbetslösa som drabbas av utsorteringen blir inte informerade om att de inte anses stå till arbetsmarknadens förfogande, vilket är i direkt strid med förvaltningslagen (FL § 17) och rätten att bli informerad och få yttra sig över skälen till ett visst beslut. Genom att i det fördolda och på godtyckliga grunder bedöma en arbetssökande som inte anställningsbar har ett allvarligt rättsövergrepp begåtts. Det förekommer t.o.m. att enskilda flyktingar, anhöriginvandrare och socialbidragstagare, till bl.a. socialarbetare och integrationskonsulenter förvåning, inte tillåts skriva in sig som arbetssökande, alltså oavsett anställningsbarhet.

Handläggare av socialbidrag ställer som grundkrav utifrån socialtjänstlagen (SoL 4 kap 4 §) att den bidragsökande skall vara anmäld som arbetssökande på Af. Dock riskerar denne att betraktas som icke anställningsbar på grund av sina försörjningsproblem, dvs. sin avsaknad av arbete. Många arbetssökande med socialbidrag återfinns i skat 14, vilket står för »övriga inskrivna, arbetssökande med förhinder«, bland sjuk-

skrivna, värnpliktiga, föräldralediga och sökande som förlorat sin a-kassa. Dessa räknas inte in i kategorin »arbetslösa« och syns inte i statistiken, blir aldrig kallade och heller aldrig anvisade vare sig en åtgärd (praktik/utbildning) eller jobb; ett utanförskap är de facto skapat. Arbetslösa som kan ta ett arbete direkt och bedöms stå till arbetsmarknadens förfogande registreras i sökandekategori 11 (skat 11), det är dessa som i statistiken utgör de (öppet) arbetslösa i Sverige. 579 275 var i januari inskrivna som arbetssökande. Av dessa var 209 842 öppet arbetslösa och 162 767 deltog i program eller hade arbete med stöd. Med de 53 634 i skat 14 var 441 906 registrerade som arbetslösa på Af, dvs. mer än dubbelt så många som officiellt redovisas som arbetslösa. Tillkom gjorde 137 369 som var timanställda, deltidsanställda eller hade tillfälligt arbete. Nyinskrivna arbetssökande registreras sedan något år vanligtvis i skat 11 (arbetslös) men om personen inte kommit i arbete inom tre månader begränsas servicen kraftigt (Af 2008), tvärt emot regleringsbrevet.² Om ett s.k. sökandekategoribyte (till skat 14) då kommer ifråga är oklart men fullt möjligt. Om en forskare verkligen vill undersöka hur Af/staten behandlar arbetssökande med socialbidrag så är det fr. a. skat 14 som skall genomlysas.

Ulmestig menar att det finns starka skäl att anta att arbetslösa med socialbidrag särbehandlas negativt av Af men att »kunskapsläget inte är helt klart«. I en undersökning,

---

2 Af (2008) Konferens om samverkan mellan Af, kommunen och Försäkringskassan 2008-11-18, arrangerad av Trollhättans samordningsförbund, en sektionschef från AF Trollhättan informerar.

»Kommunstudien 2005«, av organisationen Sveriges kommuner och landsting (SKL) svarade cirka 70 procent av de kommunala cheferna att de upplevde att socialbidragstagare i lägre grad än andra arbetslösa får tillgång nationella åtgärder/program. Motsvarande siffra för chefer på arbetsförmedlingarna var strax över tio procent (ibid. s. 142).

SKL har i många år ifrågasatt Af:s slentrianmässigt negativa särbehandling av arbetslösa utan a-kassa (med socialbidrag) och reaktionen från myndigheten har nu kommit. Från centralt håll har man svarat att man påbörjat en genomgång av samtliga arbetssökande med förhinder i skat 14 och syftet är att korrigera eventuella felaktiga bedömningar av anställningsbarheten; med mars månads utgång 2009 skall man vara klar (APT 2008).³

Behovet av socialbidrag är i princip utslutande kopplat till bristande etablering på arbetsmarknaden (Socialstyrelsen 2001, 2006). Kraftigt stigande arbetslöshet innebär kraftigt stigande socialbidragskostnader. Uppdelningen av arbetsmarknadspolitik i en nationell del för etablerade och en kommunal del för oetablerade har inte uppmärksammats i medier och offentlig debatt. Det finns inte något lagstöd för en sådan uppdelning då arbetsmarknadspolitik är ett nationellt ansvar. Den tredje statsmakten synes vara fullt upptagen med att delta i och elda på »göra-rätt-för-sig-retoriken«/stigmatiseringen; rättssäkerhetsproblemet däremot får inte den uppmärksam-

het de borde få och här har forskningen en given uppgift.

Makt kan producera jämlikhet och hälsa men också motsatsen

Grundvillkoret för rätten till socialbidrag är alltså att den sökande gör sitt yttersta för att bli självförsörjande, dvs. är aktivt arbetssökande och står till arbetsmarknadens förfogande. En person som ansöker om socialbidrag och som inte är anmäld som arbetssökande på Af blir därför av socialsekreteraren uppmanad att besöka Af för att skriva in sig. Vederbörande skriver in sig och kan sedan visa upp sin »sökandepresentation« som bevis. Konsekvensen av besöket kan dock bli att när handläggaren på Af fått vetskap om att den arbetssökande uppbär socialbidrag registreras denne som en sökande med förhinder (skat 14), vilket hon/han inte får kännedom om, trots att det åligger platsförmedlare att informera om att den sökande registrerats i en icke a-kasseberättigande kategori; informationen skall bl.a. lämnas av det skälet att kategoriplaceringen kan påverka ersättningar från andra myndigheter (IAF 2006). Att en arbetslös med socialbidrag registreras i skat 14 skulle egentligen innebära att vederbörande inte är berättigad till socialbidrag efter som hon/han då inte står till arbetsmarknadens förfogande. Men så fungerar det inte, utan förfarandet sker i samförstånd mellan Af och socialsekreteraren, förutsatt den senare känner till sökandekategorierna. När en socialsekreterare, eller undertecknad, ifrågasätter en skat 14-registrering väcker det irritation hos

3 APT 2008 Arbetsplatsträff, Verksamhetsområde Arbetsmarknadsstöd, Trollhättans Stad 2008-12-08.

Af-handläggarna som anser att myndigheter inte skall lägga sig i varandras arbete. Dock ingår det i en socialsekreterares uppgifter att värna om sin klients bästa, vilket enligt min mening inkluderar ett företräderskap. Att nämnda informationsskyldighet förbises tycks vara regel.

Regeringen och Af drar på olika sätt nytta av att betrakta socialbidragstagare som mindre anställningsbara: Genom att redovisa ett lägre antal arbetslösa ger man en förskönad bild av verkligheten, man minskar dessutom antalet långtidsarbetslösa och får väsentligt färre att ge service; härigenom håller man nere sina kostnader. Arbetsmarknadspolitiken präglas av en fattigvårdslig logik med anor från industrialismens barndom, dvs. en syn på friska och arbetslösa som lata dagdrivare, illojala mot samhället, parasiter och snyltare. Mot sådana samhällsmedborgare fanns det bara en bot – de skulle sättas på arbetshem och tvångsarbete i syfte att lära sig att fullgöra sina skyldigheter att försörja sig själva. Man gjorde skillnad på värdigt fattiga och ovärdigt fattiga, de förstnämnda fick stöd och de sistnämnda straff (Ulmestig 2007). Fattigvården var då som nu repressiv. Individualiseringen av arbetslöshetsproblemet och stigmatiseringen av arbetssökande med socialbidrag, vilket jobbskatteavdrag och motprestationskrav/tvångsarbete är exempel på, framkallar känslor av skuld, skam och personligt misslyckande och lägger grunden till psykisk ohälsa (Jönsson & Starrin 2000); självkänsla och självförtroende urholkas och därmed blir möjligheten att konkurrera på arbetsmarknaden sämre och vägen till arbete förlängs eller rent av förhindras. Känslor av underordning och mindervärde

förvärrar den psykiska ohälsan (Wilkinson 2005). De processer som här beskrivits är alltså inte bara rättsvidriga utan även i ett hälso- och arbetsmarknadsperspektiv kontraproduktiva.

Resultatet blir att kostnaderna för socialbidrag ökar både på kort och på lång sikt; fler måste leva på socialbidrag och fler måste göra det under längre tid. Det finns både humana och ekonomiska skäl för kommunala tjänstemän (och politiker) att reagera utifrån att en statlig myndighets agerande drabbar invånarna negativt både som enskilda och som skattebetalare. Strategin för socialsekreterare, som skall verka för sina klienters bästa bör utifrån förvaltningsetiken och SoL:s portalparagraf vara att ställa krav på handläggarna på Af att inte särbehandla arbetslösa med socialbidrag. I en demokrati värd namnet skall solidariteten med folket och samhälleliga intressen vara överordnad person, parti- och myndighetslojalitet (Lundquist 1998). Budgetstyrningen deprofessionaliserar människovärdande yrken och möjligheten att leva upp till yrkesetiken försvåras (Hedin et al. 2008).

En marknadsinfluerad styrning av offentlig verksamhet

Den skuld- och skambeläggande myndighetsutövningen, kan kopplas till den alltmer marknadsinfluerade styrningen av skattefinansierade verksamheter: New Public Management (NPM). Sociala reformer får stå tillbaka för offentliga kostnadsminskningar och minskad statlig styrning av

kommunal ekonomi. Det sker en förskjutning från processkontroll till efterkontroll genom t.ex. målstyrning och utvärdering. Det betonas att det skall vara möjligt att bedöma en verksamhets måluppfyllelse; *hur* målen nås anses mindre viktigt. Politik blir också mindre viktigt; när förvaltning och verksamhet skall styras med mål innebär det att allmänna målprogram, som föreslås och genomförs av tjänstemän, tagit över den politiska styrningen (Montin 2002). När stat och kommun ser sig själva som producenter av service och betraktar medborgarna som kunder på en marknad blir den ideologiska diskussionen och förankringen mindre betydelsefull. »Moderna kommuner« är mer ekonomiskt än politiskt styrda eftersom demokratiska värden underordnas ekonomiska; rationalitet och kostnadseffektivitet går före öppenhet och etik/omsorgen om medborgarna (Lundquist 1998, 2001a). Det »ledarna« belönas för är inte ett konsekvent brukarperspektiv utan ett konsekvent budgetperspektiv, dvs. att fr. a. hålla budget då medel sägs gå före mål. God ekonomisk hushållning är enligt kommunallagen (KomL) ett krav men kortsiktiga kostnadsminskningar riskerar i princip alltid att leda till kostnadsökningar på lång sikt och ofta vältrar en förvaltning över kostnader på en annan; resultatet blir en dålig ekonomisk hushållning.

Att slå vakt om demokratin åligger varje offentligt anställd. Detta innebär bland annat att öppna verksamheten så att medborgarna och politikerna får insyn och möjligheter att påverka. I öppenheten ingår skyldigheten att säga ifrån när myndigheters processer avviker från lagar och förordningar (Lundquist 1998). Ett ökat fokus

på ekonomi i kombination med individuella prestationslöner har dock inneburit att allt färre vågar ifrågasätta när t.ex. enskilda medborgare drabbas. I »tystnadens förvaltning« råder förutom rädsla för repressalier även brist på öppenhet och fri diskussion (Lundquist 2001b, Hedin et al. 2008 s. 230).

En marknadsanpassad styrning som fokuserar på att hålla budget mer än på lagars efterlevnad strider mot demokratins grundfundament – laglydnad. Den riskerar också bidra till att de mest utsatta som är i störst behov av jämlikhetsreformer förlorar tron på att samhället är möjligt att förändra och avstår att påverka genom att delta i allmänna val. Ekonomismen urholkar den svenska förvaltningens tre ideal: demokrati, effektivitet och rättssäkerhet.

Lögnen om företagens samhällsansvar och den fulla sysselsättningen

Återkommande i politisk retorik, särskilt i goda tider, är påståendet att näringslivet skapar jobb och välstånd trots att det enda skälet till att företag drivs är att de skall berika sina ägare. Någon koppling till samhällsansvar finns inte, det enda ansvar som finns numera är gentemot börsvärdet och aktieägarna (Elmbrandt 1997, 2001). Arbetsmarknadspolitikerna är kopplad till penningpolitiken vars mål är prisstabilitet, att motverka penningvärdesförsämring. Med EU-medlemsskapet är Sverige definitivt en låginflationsekonomi och i en sådan är arbetslösheten inget problem utan betraktas som en förutsättning för optimal ekonomisk tillväxt; en stor mängd

jobbklara och aktivt arbetssökande upp-
rätthåller lönekonkurrensen och pressar
lönerna neråt vilket enligt nyliberal ekono-
misk teori motverkar inflationen och håller
nere räntan, vilket förmodas skapa en stabil
ekonomi. De som inte anses vara tillräckligt
aktivt arbetssökande vill regeringen sätta
under största möjliga press. Inte för att de
skall komma i arbete, för det är det få av de
oetablerade som gör, i synnerhet som Af
inte bistår med service och i synnerhet inte
i en lågkonjunktur, utan för att de skall dis-
ciplineras och underordna sig och fr.a. skall
de söka jobb och delta i lönekonkurrensen.
Därför är det viktigare att en arbetslös
söker många jobb än får ett. »Full sysselsätt-
ning« är politisk retorik liksom grundbe-
greppet i sysselsättningspolitiken »arbets-
linjen«. Men: Eftersom jobbfrågan ständigt
är uppmärksammas och är den viktigaste
valfrågan finns det ingen politiker i vare
sig regering eller riksdag som vågar säga att
massarbetslösheten är här för att stanna;
att den t.o.m. är nödvändig därför att den,
enligt nyliberal logik, skapar både tillväxt
och jobb (Lindmark 2008).

*Nivån på den klassiska arbetslösheten
bestäms av lönebildningen. Sökaktiviteten
i denna grupp garanterar att utbudet av
arbetskraft blir så stort som möjligt och att
inflationsdrivande löneökningar därigenom
kan motverkas. Genom att många jobbk-
lara, i arbetsgivarens perspektiv, söker de
lediga platserna kan lönerna hållas inom
ramen för de avtal som finns på arbets-
marknaden. Ams huvuduppgift är sålunda
att ge förutsättningar för de aktörer som opti-
merar efterfrågan givet inflationsrisken att
öka efterfrågan utan att inflationen tar fart.*

*Detta är i sin tur förutsättningen för ökad
sysselsättning och minskad arbetslöshet
(Ams 2003).*

Alliansregeringen säger sig vilja öka viljan
att arbeta genom att göra skillnaden mellan
att leva av arbete och leva av bidrag/ersätt-
ningar större, bland annat genom kraftigt
sänkt skatt på lönearbete. De väsentligt
försämrade a-kasse- och sjukskrivningsreg-
lerna i kombination med sänkta ersättnings-
nivåer ökar inte bara pressen på arbetslösa
och sjuka, betydligt fler blir också tving-
ade att leva av socialbidrag. Allt stramare
bedömningsvillkor vid handläggning av
socialbidrag liksom alltmer avskräckande
motprestationskrav ökar dessutom pres-
sen att både söka och ta vilka underbetalda
jobb som helst; trycket neråt på lönerna blir
starkare (vilket ytterligare förstärks av fri
arbetskraftsinvandring och eventuell höjd
pensionsålder).

Det statliga folkhälsomålet är god hälsa
på lika villkor men i en marknadsorienterad
ekonomi kommer monetära mål före huma-
nitära och demokratiska. Offentliganställda
som möter människor som blivit utestängda
från arbetsmarknaden har tillsammans
med forskare viktiga uppgifter framöver.
En demokrati som har jämlikhet, ekono-
misk rättvisa och likabehandling inskriven
i grundlagen (RF) är starkt beroende av en
forskning vars resultat efterfrågas och til-
låts ge avtryck i den förda politiken. Detta
är också den centrala men bortglömda
intentionen i nuvarande socialtjänstlag som
arbetades fram under 1970-talet och antogs
början av 80-talet; att socialtjänsten utifrån
sin sakkunskap om hur sociala risksitua-
tioner uppstår skall delta i samhällsplane-

ringen och därigenom medverka till minskade sociala skillnader och därmed mindre sociala problem (Lindmark 2003). Den fria marknadens förespråkare hyllar egennytta, penningspekulation och kortsiktig vinning och på skam kommer moral, jämlikhet, demokrati och miljö. Den nyliberala treenigheten består av privatisering, avreglering

och minskade offentliga utgifter (Klein 2007), vilket också är förklaringen till varför jämlikhets- och demokratiutvecklingen i Sverige har avstannat och regredierat.

Sören Lindmark, *arbetar med kommunalt arbetsmarknadsstöd i Trollhättan*

Referenser

- Ams (2003) *Förmedlingsarbete med ökat sökandesvar, Åtgärdsprogram för förbättrad sökaktivitet*, Dnr. 03-003964-00, september 2003.
- Elmbrandt, Björn (1997) *Dom där uppe – dom där nere. Om demokratin i Sverige*. Stockholm: Atlas.
- Elmbrandt, Björn (2001) *Hyperkapitalismen*. Stockholm: Atlas.
- FL Förvaltningslag (1986:223).
- Hedin Ulla-Carin, Månsson Sven-Axel & Tikkanen Ronny (2008) *När man måste säga ifrån. Om kritik och whistleblowing i offentliga organisationer*. Stockholm: Natur & Kultur.
- IAF (2006) Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringen, *Sökande som arbetsförmedlingen inte anser står till arbetsmarknadens förfogande*, 2006-05-19, Dnr 2005/2344.
- Jönsson, L. R. & Starrin, B. (2000) »Ekonomisk modell och reaktioner på arbetslöshet« *Societvetenskaplig Tidskrift* nr 3/2000, s. 267-284.
- Klein, Naomi (2007) *Chockdoktrinen – katastrof kapitalismens genombrott*. Stockholm: Ordfront Förlag.
- KomL Kommunallag (1991:900).
- Lindmark, Sören (2003) *Samhällsplanering för social utjämning – ett omodernt koncept? Om en lag som fallit i glömska*. C-uppsats ht 2003. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Lindmark, Sören (2008) »Från folkhem till fattigdom i välfärdsstaten Sverige – hur har ett så rikt och jämlikt land kunnat få så stora klyf-
- tor igen?«, *Societvetenskaplig Tidskrift* nr 1, s. 59-64.
- Lundin, Martin (2008) *Kommunerna och arbetsmarknadspolitiken*, Rapport 2008:13, IFAU – Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering.
- Lundquist, Lennart (1998) *Demokratin väktare. Ämbetsmännen och vårt offentliga etos*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundquist, Lennart (2001a) *Medborgardemokratin och eliterna*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundquist, Lennart (2001b) »Tystnadens förvaltning«. I Socialstyrelsen *Utan fast punkt, Om förvaltning kunskap, språk och etik i socialt arbete*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Montin, Sig (2002) *Moderna kommuner*. Malmö: Liber.
- RF Regeringsform (1974:152).
- SKL (2008) *Kommunerna och arbetsmarknadspolitiken*. En redogörelse för aktuell lagstiftning och samverkansformer inom det arbetsmarknadspolitiska området.
- Socialstyrelsen (2001, 2006) *Social Rapport 2001, Social Rapport 2006*.
- SoL Socialtjänstlag (2001:453).
- Ulmestig, Rickard (2007) *På gränsen till fattigvård? En studie om arbetsmarknadspolitik och socialbidrag*. Dissertations in Social Work no 27. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Wilkinson, Richard (2005) *The impact of inequality – how to make sick societies healthier*. New York: The New Press.

Arbete, rätt eller plikt?

Få av dem som följt svensk politik under senare decennier har kunnat undgå att den svenska välfärdsmodellen har genomgått en rad genomgripande förändringar. Välfärdspolitikens omvandling påbörjades redan under sjuttio- och åttiotalen, men accelererade särskilt efter det tidiga nittio-talets djupa ekonomiska kris, som satte den svenska välfärdsmodellen på svåra prov. Omvandlingen avspeglar en pågående förskjutning av det politiska landskapet, där den ideologiska skalan gravis har krympt och allt fler partier har samlats vid mitten eller till höger av politikens spelplan. Det avspeglas också i det att avgörande välfärds-politiska reformer har genomförts av såväl socialdemokratiska (-1991, 1994-2006) som borgerliga regeringar (1991-94, 2006-).

Liksom i en rad andra länder runtom i Europa och andra delar av världen har det i svensk politik gradvis ägt rum ett skifte mot en välfärdspolitisk regim som allt mer betonar den enskilde individens autonomi, initiativförmåga och valfrihet gentemot statlig styrning, jämlikhetssträvanden och omfördelning av samhällets resurser, ett skifte mot vad som kan betecknas som ett *aktivt medborgarskap* (Dahlstedt 2009). Den »svenska modellen«, som gjort sig vida känd som något av sinnebilden för en nationellt baserad välfärdsregim av traditionellt socialdemokratiskt snitt, har därmed steg för steg omvandlats i riktning mot vad Bob Jessop (2002) har kallat en *post-national workfare regime*.

Enligt Jessop är flexibilitet, innovation och internationell konkurrenskraft de överordnade mål som i allt väsentligt vägleder den postnationellt orienterade workfare-regimen. I syfte att göra arbetsmarknaden mer flexibel och konkurrenskraftig överordnas ekonomisk politik socialpolitik. Sociala utgifter ses härmed mer som en produktionskostnad än som ett medel för omfördelning av resurser. Social- såväl som arbetsmarknadspolitik riktas primärt mot arbetsmarknadens utbudssida, det vill säga arbetskraften, i strävan efter att skapa en mer konkurrenskraftig kunskapsekonomi. Transfereringssystemen görs i olika avseenden mer kostnadseffektiva – eller om man så vill restriktiva – för att värna ett gott företagsklimat och därmed få människor i arbete. Statlig intervention genom skilda socialpolitiska åtgärder ses i allt mindre grad som ett medel för att skydda medborgarna mot den oreglerade marknadsekonomins destruktiva krafter.

Även om det inte har ägt rum något totalt regimskifte i svensk politik, i den meningen att den traditionella »svenska modellen« skulle ha ersatts av en helt *ny* modell, så går det ändå att skönja en utvecklingslinje där Sverige på en rad punkter tycks närma sig en ny välfärdspolitisk regim. Omvandlingen åskådliggörs inte minst av de förändringar som ägt rum inom arbetsmarknadspolitiken under de senaste två decennierna, där en *politik för passivt bidragsberoende* gradvis ersätts av en *aktiverande politik för egen*

försörjning och där arbetet med tiden blir allt mer en plikt än en rättighet. Dessa förändringar har haft långtgående konsekvenser för hela den »svenska modellen«.

***

Aktiveringens politik åskådliggörs på ett tydligt sätt med det regeringsskifte som äger rum efter valet 2006. Inför valet 2006 deklarerar de borgerliga riksdagspartierna att de har för avsikt att utmana den sittande socialdemokratiska regeringen genom att, för första gången någonsin i svensk politik, formera ett borgerligt regeringsalternativ, *Allians för Sverige*. Aldrig tidigare hade de borgerliga riksdagspartierna inför ett stundande val slutit sig samman som ett samlat regeringsalternativ.

Under valrörelsen lyckas Alliansen ta kommandot i den politiska debatten genom att definiera politikens vägval som ett val mellan två alternativ: arbete eller utanförskap, företagande eller bidrag, underifrån eller uppifrån. Enligt Alliansen, som sedermera gick segrande ur valet, är den avgörande konfliktlinjen i dagens samhälle inte längre den mellan arbete och kapital, den tolkning som låg till grund för byggandet av den »svenska modellen«, utan den mellan *arbete* och *utanförskap*. Alliansens principiella problembeskrivning finner vi koncist formulerad i 2006 års regeringsförklaring:

Samhällets utveckling är beroende av människors vilja att arbeta, förmåga att ta ansvar, uppfinningsrikedom, företagsamhet och deras mod att investera i framtiden. Över en miljon människor står utanför

arbetsmarknaden. Trots stark tillväxt råder det massarbetslöshet (Regeringen 2006 s. 2).

I regeringsförklaringen framgår att den verkligt stora politiska utmaningen består i att inkludera de som befinner sig i utanförskapets Sverige, de som inte bidrar till samhällsekonomin genom att arbeta, de arbetslösa, de som är beroende av bidrag, i samhällsgemenskapen genom egen försörjning.

Sverige behöver ett kraftfullt program för fler jobb i hela Sverige, som gör det mer lönsamt att arbeta och enklare att anställa. Trösklarna in på arbetsmarknaden måste sänkas och en ökad arbetsinsats eller ett större ansvarstagande belönas. [...] Höga skatter, krångliga regler och omfattande åtaganden gör att arbetsgivare drar sig för att anställa (s. 2).

Inför valet lyckas Alliansen genom framgångsrikt opinionsbildande arbete dela in svensk politik i två motsatta läger: De som förespråkar arbete och aktivitet (och därmed stödjer Alliansen) och de som förespråkar utanförskap och passivitet (och därmed stödjer den sittande regeringen). Några alternativ förutom dessa tycks inte vara möjliga att ens föreställa sig. Alliansens tilltal har inte sällan starkt moraliska undertoner, där arbete – arbetslinjen, plikten att arbeta och göra rätt för sig – ges ett överordnat moraliskt värde. »Arbetslinjen och arbetets värde skall återupprättas«. Arbete ses som en grundläggande förutsättning för människors existens: »Att ha ett meningsfullt arbete är viktigt för den enskildes självbestämmande, livskvali-

tet och delaktighet. Att känna sig behövd väver trådar av trygghet mellan människor, och gör att människor vågar ta eget ansvar och växa med sina uppgifter« (s. 13f). För Alliansen är arbete, att bidra till ekonomin snarare än att uppbära bidrag, det enskilt viktigaste elementet i ett ansvarigt, aktivt medborgarskap.

Alliansens moraliskpolitiska berättelse varvar på ett påtagligt sätt nya element med gamla. Samtidigt som Alliansen är noga med att distansera sig från socialdemokratin och dess påstått »passiviserande« bidragspolitik så kan man i dess tal om arbetslinjen se en tydlig kontinuitet med den tidiga arbetarrörelsens ideal – disciplin, skötsamhet, plikt-känsla. Under valrörelsen lanserar sig också moderaterna (det största av de borgerliga riksdagspartierna) som de *nya* moderaterna, »det nya arbetarpartiet«, partiet som tar sig an uppgiften att återupprätta »arbetets värde«, som påstås ha gått förlorat med socialdemokratins storskaliga systembygge.

Men för Alliansen är sysselsättning inte bara en grundläggande förutsättning för människors existens. I regeringsförklaringen markeras kraftfullt att ökad sysselsättning inte minst är en nödvändighet för att Sverige ska kunna hävda sig i en till synes ständigt hårdnande, global konkurrens. Arbete som konkurrensmedel är en tematik som Alliansen lyfter fram vid upprepade tillfällen. »Globaliseringens tuffare konkurrens innebär att risken för jobbflykt ökar« (Regeringen 2006 s. 2). »Entreprenörskap och företagande är avgörande för att öka sysselsättningen, för att lägga grunden för utvecklingskraft i hela Sverige och för att stärka Sveriges ställning i världen« (s.1).

För att hävda Sverige i den globala kon-

kurrensen markerar Alliansen att den svenska arbetsmarknaden behöver göras mer *flexibel*, anpassas efter de krav som en allt mer globaliserad ekonomi ställer: »Sverige behöver en väl fungerande och flexibel arbetsmarknad...« (Skr. 2006/07:23 s. 6). Argumentationslinjen är däremot inte helt konsekvent. Samtidigt säger sig Alliansen slå vakt om den *stabilitet* som den »svenska modellen« traditionellt har erbjudit, inte minst när det gäller lönebildningen: »Vi slår vakt om den svenska modellen«. Denna stabilitet sägs nämligen kunna ge Sverige viktiga konkurrensfördelar.

Det är viktigt att företag kan drivas under stabila förhållanden och att arbetstagarna har trygga villkor. Arbetsmarknadens parter har under det senaste decenniet tagit ett brett ansvar för lönebildningen. Stabiliteten på arbetsmarknaden har gjort att företagens konkurrenskraft har stärkts och visar att den svenska arbetsmarknadsmodellen står stark inför framtiden (Regeringen 2006 s. 4).

Även om Alliansen vidhåller att den »slår vakt om den svenska modellen« så ses en rad genomgripande reformer av den traditionella »svenska modellen« som nödvändiga för att öka sysselsättningen. Ett av de allra mest omstridda förslag som både lanseras och genomförs i början av mandatperioden går ut på att skapa en avsevärt mer restriktiv arbetslöshetsförsäkring. Alliansen ser en generös arbetslöshetsförsäkring som ett viktigt inslag i en fungerande arbetsmarknad eftersom den kan medföra ökad flexibilitet. »Människor som kan få ekonomisk ersättning vid tillfälliga perio-

der av arbetslöshet blir trygga och vågar pröva nya arbeten«. Om försäkringen är allt för generös minskar däremot de arbetslösas incitament till att arbeta. »En alltför generös arbetslöshetsförsäkring riskerar däremot att motverka människors vilja att vid arbetslöshet hitta ett nytt arbete« (Skr. 2006/07:23 s. 59). Just därför omvandlas arbetslöshetsförsäkringen till en »omställningsförsäkring« som i större utsträckning är tänkt att bidra till ökad sysselsättning. »Arbete måste alltid löna sig mer än arbetslöshet« (s. 47).

***

I svensk politisk debatt framstod 2006 års regeringsskifte i mångt och mycket som ett radikalt brott i efterkrigstidens svenska politik. 2006 års val åskådliggör visserligen på ett tydligt sätt ett skifte i svensk politik, men skiftet som sådant påbörjades långt tidigare. De huvudsakliga argument som Alliansen anför i sin strävan efter att »återupprätta arbetslinjen« är långt ifrån nya. Flera av Alliansens argument har framförts sedan tidigt nittioal, om inte tidigare. Flera av dem har också materialiserats i form av konkreta politiska åtgärder. Malin Junestav (2004), bland andra, har konstaterat att socialdemokratisk arbetsmarknadspolitik under hela efterkrigstiden har värnat just *arbetslinjen*. Inom ramen för den »svenska modellen« utarbetades en serie av »aktiva« arbetsmarknadspolitiska åtgärder i syfte att få så många som möjligt ut i arbetslivet. Arbetsökande uppmanades till exempel att aktivt skola om sig eller flytta för att få arbete.

Om vi tittar närmare på nittioalsets

svenska arbetsmarknadspolitik så utkristalliseras ett antal centrala och intimt sammanflätade teman. På nittioalset tycks den överordnade arbetsmarknadspolitiska utmaningen vara att ta fram åtgärder som kan lyfta arbetslösa från passivt bidragsberoende till aktiv sysselsättning. För att lyckas med denna aktivering krävs en bred repertoar av insatser för att förbättra de arbetslösa – men också de arbetandes – *anställningsbarhet*. En allt mer tilltagande polarisering i samhället, i synnerhet i storstäderna, skapar en stark oro för ett växande *utanförskap*, där de socialt exkluderade på sikt riskerar att utveckla en särskild livsstil och en mentalitet som särskiljer dem från resten av samhället.

Tanken om att arbetsmarknadspolitikens främsta uppgift bör vara att stimulera *aktivitet* (sysselsättning eller sysselsättningsfrämjande åtgärder) snarare än att förlita sig till och understödja *passivt bidragsberoende* har som sagt dominerat efterkrigstidens svenska arbetsmarknadspolitik, men den aktualiseras i synnerhet i det klimat som skapas med det tidiga nittioalsets djupa ekonomiska kris – med växande klyftor, rekordhöjd inflationstakt och massarbetslöshet av en nivå som inte uppnåtts sedan trettioalsets depressionsår. Nittioaletskrisen utmanar på allvar den »svenska modellen« och sätter djupa spår i svensk politik – inte minst i arbetsmarknadspolitik.

Hur ska då fler medborgare aktiveras genom egen sysselsättning? Svaret i nittioalsets arbetsmarknadspolitiska debatt, såväl i EU som i Sverige, lyder *anställningsbarhet*. Enligt en idé som växer sig allt starkare under nittioalset är den enskildes anställning avhängig den enskilde indi-

videns egen initiativförmåga. Arbetsmarknadspolitikens fokus riktas primärt mot arbetsmarknadens *utbudssida* (arbetskraften) snarare än mot arbetsmarknadens *efterfrågesida* (arbetsgivarna). Gentemot makroekonomiska interventioner, som (inte minst vid konjunkturnedgångar) syftar till att på olika sätt stimulera efterfrågan på arbete (exempelvis genom insatser för att *skapa* arbetstillfällen, olika former av lönebidrag, skattelättnader till arbetsgivare etc.), sätts en bred repertoar av interventioner som syftar till att förbättra arbetskraftens anställningsbarhet. Från att ha varit en fråga om *kollektivt ansvar*, något som förutsätter statliga åtaganden, blir omskolning och uppgradering av arbetskraftens kvalifikationer allt mer till en fråga om *individens eget ansvar*. Det är – om man hårdrar det – individen själv som har ansvaret för sina framgångar respektive misslyckanden. För att få ett arbete krävs det att individen har »rätt« egenskaper. Den arbetssökande måste vara anställningsbar.

I och med att fokus allt mer läggs på att ta fram anställningsbarhetsskapande åtgärder så ändrar arbetsmarknadspolitikens gradvis karaktär. Problemet definieras om. Från att först och främst ha varit en fråga om *arbetsbrist* så definieras sysselsättningspolitik allt mer i termer av *bristande anställningsbarhet*. Politiken ändrar därmed inriktning, från initiativ för *full sysselsättning* till strävan efter *full anställningsbarhet*. För Sveriges del inleds dock skiftet redan *innan* nitiotalskrisen genom att socialdemokratiska ministärer prioriterar inflationsbekämpning framför full sysselsättning, en prioritering som senare har fortsatt med det alljämt fördjupade EU-samarbetet.

Med skiftet från *full sysselsättning* till *full anställningsbarhet* kringskärs det statliga ansvaret för arbetsmarknadspolitik. Större utrymme lämnas åt privata intressen. Fokus riktas mot arbetsmarknadens utbudssida. Sådana aktiverande åtgärder går ut på att bearbeta de arbetslösa, få dem att anstränga sig för att bli mer anställningsbara. Det som lyfts fram som förebildligt är en livslång läroprocess, ett slags ständigt *makeover*, där både den som vill ha ett arbete och den som vill behålla sitt arbete är tvungen att kontinuerligt arbeta med sig själv, stärka sin konkurrenskraft, uppdatera sina kvalifikationer, fortbilda sig, utveckla rätt förhållningssätt (initiativförmåga, företagsamhet, flexibilitet och tillgänglighet).

Det är som sagt inte bara i svensk arbetsmarknadspolitik debatt som det under nittiotalet växer fram ett ideal om en *anställningsbar arbetare*. Motsvarande ideal återfinns vid samma tid bland den Europeiska unionens social- och arbetsmarknadspolitiska riktlinjer. I ett svenskt sammanhang är idén om anställningsbarhet särskilt påtaglig vid mitten av nittiotalet, då den socialdemokratiska regeringen sjösätter det så kallade Kunskapslyftet, en storskalig arbetsmarknads- och utbildningspolitisk satsning som syftar till att stärka medborgarnas »delaktighet i samhällsutvecklingen, anställningsbarhet och möjligheter till vidare studier« (Prop. 1995/96:222). Regeringens arbetsmarknadspolitiska målsättning vid mitten av nittiotalet är att halvera den »öppna arbetslösheten«. Utbildning ses som ett oundgängligt medel när det gäller att uppnå detta mål och »långsiktigt skapa bättre förutsättningar för tillväxt« (s. 6). Under en femårsperiod genomförs bland

annat en kraftig utbyggnad av vuxenutbildningen, där ambitionen är att det varje år ska anordnas minst 100 000 nya utbildningsplatser.

När Kunskapslyftet motiveras framförs vid upprepade tillfällen argumentet om utbildning och kompetens som medel i en tätande global konkurrens. »Sverige skall konkurrera med kompetens, inte med låga löner«, markerar regeringen. »För att skapa en långsiktigt stabil välbästande utveckling med en rättvis och rationell fördelning av inkomsterna måste Sverige konsekvent satsa på en snabb utveckling av kunskaps-samhället« (s. 6). Den socialdemokratiska regeringens tal om att utveckla Sverige som kunskaps-samhälle knyter an till två centrala tankelinjer i samtida EU-politiskt sammanhang, *livslångt lärande* och *social exkludering*. En sådan satsning, konkluderar regeringen, »kräver en förstärkt ungdoms- och högskoleutbildning, ett livslångt lärande och ett kunskapslyft för de lågutbildade grupper av vuxna vilka annars riskerar att hamna utanför arbetsmarknaden och marginaliseras i samhället« (s. 6).

I talet om Kunskapslyftet linjeras statens respektive individens ansvar. Arbetsmarknadsverket, AMV, ges ansvar för att dels »ställa krav på aktivt arbetssökande« och dels »hjälpa de arbetssökande att ta de steg som krävs för att de skall konkurrera om de lediga arbeten som finns« (s. 7). För varje arbetssökande argumenterar den socialdemokratiska regeringen för särskilda »individuella handlingsplaner«, som kan ses som »ett tydligt kontrakt mellan den enskilde och samhället« (s. 7). Detta kontrakt betonar starkt den enskildes arbets-sökandes eget ansvar. Den sökande »skall

ha ett tydligt definierat ansvar för att så långt det är möjligt och rimligt själv ta itu med och reda upp sin situation« (s. 7). Statens uppgift är med andra ord inte att styra och dirigera de arbetssökande i en bestämd riktning, annat än mot arbetsmarknaden. De ska fås att arbeta. Statens uppgift är snarare att hjälpa de arbetssökande att hjälpa sig själva – det vill säga ett slags *hjälp till självhjälp*. Det som åtgärderna har för avsikt att komma till tals med är återigen *passivitet* och *beroende* – lösningen stavas det motsatta, *aktivitet* och *autonomi*, ett aktivt medborgarskap.

***

Arbete är ett viktigt element i det ideal om aktivt medborgarskap som växer fram under nittio-talet, ett medborgarskap som i olika avseenden värnar den enskildes autonomi, initiativförmåga och valfrihet, gentemot statlig styrning, omfördelning och jämlikhetssträvan. Sedan början av nittio-talet, och den djupaste ekonomiska krisen sedan trettio-talet, har borgerliga såväl som socialdemokratiska regeringar allt mer konsekvent betonat arbete som en medborgerlig skyldighet, snarare än som en medborgerlig rättighet.

Det politiska skiftet påbörjades långt innan den borgerliga Alliansen gick segrande ur 2006 års val. Förändringen av sättet att se på arbete är del av en mer generell förändring i sättet att se på och organisera välfärd, inte bara i Sverige, utan i många andra länder, både i och utanför Europa. Även om det fortfarande finns vissa principiella skillnader mellan ett socialdemokratiskt och ett borgerligt regeringsalternativ, när det gäller

synen på välfärd och statlig intervention, så går det ändå att skönja en rad påfallande likheter, inte minst i en gemensam betoning av *aktiverande åtgärder*, strävan efter att *stärka individens anställningsbarhet* och ett ständigt närvarande hot om *växande utanförskap* och *social exkludering*.

Jobbaktiveringens politik är *frihetlig* (i det att den strävar efter att motivera och släppa lös enskilda individers kreativitet), men samtidigt *disciplinerande* (i det att den betonar plikt och kräver motprestationer). Även den »svenska modellen« av traditionellt snitt hade starka drag av arbetsplikt, *workfare*. Alla som kunde förväntades arbeta och göra rätt för sig. Medan plikten att arbeta i den »svenska modellen« balanse- rades av både den solidariska lönepolitikens strävan efter skälig ersättning och offentliga bidragssystem för dem som av olika skäl inte lyckas få något arbete så individualiseras dock frågan om arbete under nitio-tioalet. Arbete görs till en fråga om indivi- dens *egna* kvalifikationer och egenskaper, ambitioner och (o)förmågor. Passiviserande bidrag ersätts av jobbaktiverande interven- tioner som först och främst går ut på att »åtgärda« de enskilda individer som av olika anledningar är arbetslösa, att göra dem mer anställningsbara. Allt större ansvar och krav åläggs enskilda arbetssökande: *Akti- vera er!* Samtidigt fränsäger sig statsmakten allt mer av ansvaret för arbetsmarknadspo- litikens utfall. Är och förblir du arbetslös så har du – sist och slutligen – ingen annan än dig själv att skylla. För att *få arbete* behö- ver du *arbeta på din anställningsbarhet*.

Den välfärdspolitiska kärnfrågan om omfördelning av resurser avförs mer eller mindre från den politiska agendan

och därmed urholkas gradvis samhällets ansvar för att garantera medborgare en skälig välfärd. Medborgarnas välfärd, som under den »svenska modellen« glansdagar ytterst garanterades av välfärdsstaten, genom dess transfererings- och social- försäkringssystem, kommer allt mer att *återigen* bestämmas av värdet på deras arbete – arbetet *rekommodifieras* (Esping- Andersen 1990). Fram träder konturerna av en slags *ny svensk modell*, en modell som mer och mer betonar medborgares skyldigheter, plikt och moral framför deras rättigheter.

Omvandlingen har inte minst fått ett tydligt genomslag i svensk integrations- och storstadspolitik (Dahlstedt 2009). Den avgörande fråga som återkommande rests under det senaste decenniets omfat- tande integrations- och storstadspolitiska debatt, är hur förortsbefolkningen ska fås att omvandla sin vanmäktiga, beroende och passiva moral och lyfta sig till det omgi- vande samhällets standard när det gäller engagemang, tillit, anställningsbarhet och företagsamhet – kort sagt, bli *empowered*. Exkludering eller utanförskap definieras här i termer av arbetslöshet och moral, snarare än fattigdom. Det är på förortsbornas *egen* vilja och ambition allt hänger. Utan- förskapet kan bara brytas inifrån. Förorts- borna må många gånger leva under svåra omständigheter, befinna sig i en tillvaro av djupaste utanförskap, lida svår brist på kunskaper i det svenska språket eller om det svenska samhället, men Lösningen på utan- förskapets allvarliga problematik finns ändå hos dem som så ofta klassas som Problem. Även de exkluderade, de som befinner sig i utanförskap, kan »ta makten över det egna

livet», ta sig in i samhällsgemenskapen – bara de ges möjligheten. Med utgångspunkt i en sådan idé riktas också ett otal aktiverande åtgärder eller insatser (som motiverar, ger möjligheter, river hinder) mot just mångtalsrika förorter.

Både i den svenska och i den europeiska debatten om inkludering/exkludering betonas inte bara betydelsen av egen sysselsättning, utan även – i allt högre grad – betydelsen av gemenskap, i ett till synes harmoniskt och homogent samhälle. Medborgare förutsätts arbeta, göra rätt för sig, bidra till och bli del av samhällsgemenskapen. Det blir härmed allt mindre legitimt att stå utan arbete. För att verkligen inkluderas i gemenskapen förutsätts att de exkluderade eller utanförstående i någon mening är villiga att själva skola om eller anpassa sig, göra sig mer anställningsbara, det vill säga införliva

kraven, göra dem till *sina egna*.

Med en gradvis skärpt betoning av arbetsplikt i svensk välfärdspolitik blir förutsättningarna för att med kraft motverka social och etnisk rangordning på arbetsmarknaden och andra sektorer i det svenska samhället allt sämre. En sådan politik har inte bara avgörande konsekvenser för välfärdsstatens *sociala* rättigheter, rätt till skälig inkomst, anställningstrygghet, drägligt boende, likvärdig utbildning etc. Den riskerar dessutom att på sikt undergräva de grundläggande *civila* och *politiska* rättigheter som medborgare med tiden har garanterats.

Magnus Dahlstedt, fil.dr, Institutionen för samhälls- & välfärdsstudier, Linköpings universitet

Litteratur

- Dahlstedt, Magnus (2009) *Aktiveringens politik*. Malmö: Liber.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Jessop, Bob (2002) *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity Press.
- Junestav, Malin (2004) *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930-2001*. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för ekonomisk historia.
- Prop. 1995/96: 222. Vissa åtgärder för att halvera arbetslösheten till år 2000, ändrade anslag för budgetåret 1995/96, finansiering m.m.
- Regeringen (2006) Regeringsförklaringen 6 oktober 2006. <http://www.regeringen.se/sb/d/6316/a/70232>.
- Skr. 2006/07: 2. Sveriges handlingsprogram för tillväxt och sysselsättning 2006-2008.

NYA BÖCKER

Att utvärdera välfärdsarbete
Bengt G Eriksson & Per-Åke Karlsson, Gothia förlag, 2008

Att utvärdera välfärdsarbete är den tredje boken om utvärdering som Eriksson och Karlsson skriver tillsammans.¹ Boken fyller ett stort behov för verkssamma inom socialt arbete, men också för andra områden inom den offentliga sektorn där kraven på bevisad kvalitet, produktivitet, effektivitet och evidens inte tycks ha någon ände. Författarnas ambition är att boken ska kunna användas som ett konkret redskap för välfärdsarbetare inom olika professioner för att genomföra utvärderingar inom det egna området. På så vis lämpar den sig även väl för undervisning i utvärdering inom det sociala området.

I förhållande till de tidigare två är denna bok naturligt nog mera modern i det att den omfattar den stora variation av synsätt, begrepp och modeller som utvecklats inom ut-

värderingsområdet på senare år. Den är också tydligare och stramare upplagd än sina föregångare vilket gör den lättillgänglig, trots de bitvis komplicerade beskrivningar och resonemang som författarna tillhandahåller.

Uppläggning och innehåll

Att utvärdera välfärdsarbete omfattar totalt 19 kapitel. Boken inleds med en allmän del (kap 1-8) som bildar en kunskapsmässig referensram. Här får läsaren inblick i de samhällsliga tendenser och trender som ligger bakom de ökade kraven på utvärdering, nyckelbegrepp och modeller samt etiska aspekter som den som ska arbeta med utvärdering måste kunna hantera. I denna del visar författarna prov på en stor beläsenhet vad gäller såväl nationell som internationell litteratur inom utvärderingsområdet. Lite förvånande är det därför att begreppet och

metoden programteori – som av många författare ses som »standard procedure in evaluation» – inte behandlas mer än indirekt.

Resten av boken är uppbyggd kring en enligt min mening skarpsinnig struktur i form av en matris (se nedan) som urskiljer tre typer av utvärderingsobjekt inom välfärdsarbete; brukare, metoder och verksamhet.

För vart och ett av studieobjekten beskrivs och diskuteras, med hjälp av ett tiotal modeller som författarna funnit relevanta och med en mängd olika konkreta exempel, på vilka olika sätt utvärdering kan ske. Det handlar därvid om utvärdering av såväl processer, utfall, kausalitet och kvalitet. Allra störst utrymme får dock utvärdering med fokus på brukarna och förändringar i deras situation (kap 9-13). Argumentet är att förändringar för brukarna är det primära intresset

1 Den första boken *Utvärdera mera – en handbok för socialarbetare* – kom ut 1987 och den andra *Utvärdera bättre för kvalitetsutveckling i socialtjänsten* kom ut 1998, även dessa på Gothia förlag.

Fokus på	Inriktning mot
Brukare	Process – vad sker?
	Utfall – vilken förändring har skett?
Metoder	Process – vad sker när metoden används?
	Kausalitet – beror förändringen på använd metod? Vilken metod passar bäst?
Verksamhet	Kvalitet – är verksamheten av god/önskad beskaffenhet?

inom välfärdens verksamheter. Utvärdering där arbetsmetoder i välfärdsverksamheter utgör studieobjektet behandlas därför i mindre utsträckning (kap 14-17), och utvärdering med inriktning på verksamheter ges bara ett litet utrymme (kap 18). I det avslutande kapitlet (kap 19) finns ett sammanfattande resonemang om varför och hur utvärdering bör ske.

Processer och resultat

I denna recension finns inte utrymme att i detalj redogöra för innehållet i varje kapitel. Med tanke på all den begrepps-, modell- och metodexercis som en lärobok i utvärdering naturligt innehåller skulle en sådan redogörelse dessutom vara tämligen trist att läsa. Istället vill jag lyfta fram två element som figurerar i flera kapitel av *Att utvärdera välfärdsarbete* som jag av olika skäl finner särskilt intressanta. Det ena är kapitlet om processutvärdering (kap 9, 10 och 14), som jag har svårt att ta till mig, och det andra är kapitlet om utvärdering av resultat (kap 11, 12, 13, 15 och 16) som jag tycker är en utomordentligt bra beskrivning av en synnerligen komplex fråga.

Utvärdering med inriktning mot processer är aktuellt såväl när det gäller brukare (vad sker?) som metoder (vad sker när metoden används?). Här är det den interna dynamiken, den fortlöpande utvecklingen och skeendet i en insats som står i fokus, inte situationen före eller efter insatsen. Två

former av processutvärdering förekommer. Den ena kallar författarna processbeskrivning och innebär att utvärderaren löpande identifierar, tydliggör, systematiserar och dokumenterar en förändring. Den andra kallar de processanalys som innebär att utvärderaren söker förklara orsaksmekanismer för att få svar på frågan om vad som orsakat en förändring.

Processutvärdering ges ett stort utrymme i boken genom att begrepp, teorier, modeller och metoder som rör »process tänkandet« i socialt arbete beskrivs mycket utförligt. Boken riktar sig som nämnts till professionella inom välfärdsområdet vilka förmodligen är väl bekanta med detta slags tänkande. Men för mig som utomstående utvärderare med en annan bakgrund, och med viss sympati för mer hårdkokta och robusta ansatser och modeller, blir diskussionen om skeenden, förlopp, förändring och rörelser omständlig och därtill lite väl lös i kanten. I tillägg funderar jag över om och hur de välfärdsarbetare som boken riktar sig till har *tid* att arbeta med processutvärdering av det slag som Eriksson och Karlsson förespråkar och – inte minst – till vad och hur beskrivningarna och analyserna ska användas i det vardagliga arbetet.

Lös i kanten är emellertid inte bokens beskrivning och diskussion kring utvärdering med inriktning på resultat, dvs. prestationer, effekter

och effektivitet. Det som här undersöks är om situationen för en målgrupp (i detta fall brukaren) förändrats efter att ha tagit del av en insats, och om denna förändring i så fall beror på insatsen eller något annat. Detta slags utvärdering framstår i många läroböcker i ämnet som komplicerad och svår att tillämpa i praktiken. Så är dock inte fallet här där författarna på ett mycket pedagogiskt sätt lyckats ta ner resultatutvärdering på jorden och göra det begripligt och intressant. I boken beskrivs såväl enklare före-efter design som mer komplicerade experiment och kvasiexperiment på samma pedagogiska vis. Genom kopplingar till flera vanligt förekommande dokumentationssystem inom socialt arbete och till flera praktiska exempel, framstår här resultatutvärdering som något som, för att citera författarna, visst »låter sig göras i vardagsarbetet«.

Till sist

Som torde ha framgått är mitt intryck av *Att utvärdera välfärdsarbete* huvudsakligen positivt. Förutom det som redan sagts ger boken en god översikt av centrala frågor som diskuteras bland utvärderare. För den som vill fördjupa sig i någon fråga finns omfattande referenser att tillgå, såväl svenska som internationella.

Det jag saknar är att det utvärderingsobjekt som Eriksson och Karlsson benämner »verksamhet« får så lite utrym-

me (knappt 15 av 235 sidor). I linje med bokens brukarperspektiv är det utrymme som ges dessutom nästan enbart inriktat på hur brukarna uppfattar verksamhetens kvalitet, medan krav på utvärdering av välfärdsverksamheter som kommer från verksamheternas

huvudmän i staten och kommunerna i stort sett lyser med sin frånvaro. Visserligen är det de som arbetar praktiskt inom välfärdssektorn som författarna mest har i åtanke som läsare, inte sektorns chefer och beslutsfattare. Men till syvende och sist är det ju dessa

chefer och beslutsfattare som har att stå till svars för de ökade kraven på bevisad kvalitet, produktivitet, effektivitet och evidens.

Lena Lindgren, docent,
Förvaltningshögskolan,
Göteborgs universitet

Handlingsutrymme. Utmaningar i socialt arbete

Kerstin Svensson, Eva Johnsson & Leili Laanemets, Natur & Kultur, 2008

Vilket handlingsutrymme har socialarbetaren i sitt arbete och hur kan utrymmet användas? Det är ett par av de frågor som de tre forskarna i socialt arbete Kerstin Svensson, Eva Johnsson och Leili Laanemets behandlar i sin bok *Handlingsutrymme. Utmaningar i socialt arbete*. Boken är avsedd som kursbok i praktiskt socialt arbete och vänder sig förutom till studenter även till yrkesverksamma socialarbetare. Inledningsvis sägs att det sociala arbetets praktik är alldeles för komplext för att låta sig fångas i en bok. Det går helt enkelt inte att skriva en kursbok i praktiskt socialt arbete »och ändå har vi gjort just det«, säger författarna. Hur har de valt att handskas med sitt »omöjliga« uppdrag?

I elva kapitel beskrivs faktorer som på olika sätt påver-

kar det handlingsutrymme som finns. En ambition är, enligt författarna, att lyfta fram ett antal centrala gemensamma aspekter som återfinns i allt socialt arbete oavsett problemområde. Däremot avstår de från att tala om *hur* man bedriver socialt arbete liksom hur man *ska* bedriva det. Avsikten är att få igång *reflektioner* hos läsaren kring konkreta situationer som socialarbetaren möter i sitt arbete. En annan ambition är att lyfta fram forskningens betydelse för socialt arbete och slå hål på myten att det finns ett glapp mellan forskning och praktik. Sammantaget vill författarna ge stöd för att utveckla förhållningssätt i och till socialt arbete för att kunna utnyttja de handlingsutrymmen som finns och påverka hur de utformas.

De olika kapitlen spänner över tre delområden. Först beskrivs hur organisation, interaktion och profession formar handlingsutrymmet, därefter diskuteras socialarbetarens yrkesroll och klient- eller bru-

karrollen. I den tredje delen behandlas det praktiska sociala arbetet utifrån interventioner, samspel och samarbete samt dokumentation. Boken avslutas med ett kapitel om kunskaper av, i, om och för socialt arbete.

Hur har då författarna lyckats? Enligt min uppfattning är resultatet blandat. Positivt är de grundliga genomgångarna av det sociala arbetets alla delkomponenter som visar på komplexiteten i yrket. Stor möda har lagts på att få fram så många aspekter som möjligt på de ämnen som avhandlas. Den som inte förstått det sociala arbetets komplexitet får här en bra beskrivning av hur verkligheten ser ut.

Men socialarbetarens verklighet kan beskrivas på många olika sätt och vad jag saknar i de olika kapitlen är ett kritiskt förhållningssätt till det material som behandlas. Möjligen kan det förklaras av ambitionen att vara neutral och inte ta ställning och ge rekommendationer. Resultatet blir dock att framställningen i många kapitel

ter sig alltför »avskalad« och man undrar: kan man verkligen skriva en bok om socialt arbete utan att ta ställning i väsentliga frågor? Vad står författarna för egentligen?

Hos mig som läsare väcker boken lust att säga emot och debattera och det kanske är det som är själva avsikten. Utan tvekan kan den här boken vara en

bra grund för diskussioner om vad socialt arbete är och kan vara. Det rikhaltiga innehållet kan vara särskilt värdefullt i den sociala utbildningen – under förutsättning att det ses just som en utgångspunkt för diskussion. Värderingar och ställningstaganden får de studerande själva komma fram till, förhoppningsvis under god lärarhandledning.

Som sådan är den här ovanligt innehållsrika boken ett gott tillskott till undervisningen på våra socialhögskolor. Men den kan också vara värdefull för praktiker som vill reflektera över sin egen verksamhet.

*Ulla Pettersson,
professor emerita,
Stockholms universitet*

Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu

Hans Swärd & Marie-Anne Egerö (red.) Égalité förlag, 2008

I 28 artiklar av 27 författare ges här beskrivningar av fattigdom och framför allt samhällets åtgärder gentemot den. Författarna utgör merparten av svenska fattigdomsforskare som uppenbarligen samlats till ett symposium i regi av Centralförbundet för socialt arbete. Det är en betydande mönstring av forskare som gjorts.

Ambitionen, som det heter i inledningen, är att kritiskt granska regleringen av fattiga – hur de som ska få samhällets stöd ska kunna skiljas från andra och hur kontrollen av deras fattigdom kan gå till. I detta finns alltså en tanke om en sammanhållande fråga för boken och ett gemensamt per-

spektiv. Hur kan det fungera med så många – ganska korta – uppsatser och författare? Delvis mycket bra, menar jag, med många intressanta artiklar med fylliga beskrivningar, delvis mera problematiskt med upprepningar och luckor. Många uppsatser platsar utan tvekan som kurslitteratur, för studiecirklar och andra sammanhang men helheten har brister.

Texten är som jag ser det uppbyggd kring ett brott i utvecklingen av hur fattiga behandlats. Brottet inträffar under 1900-talets första årtionden med de första stora socialförsäkringarna, ny fattigvårdslag, ny kriminalpolitik mot de fattigas barn osv. Fram stiger en mer human lagstiftning och inte minst socialförsäkringar och andra stödformer som reducerar fattigvårdens revir som P G Edebalk beskriver det. Både själva brottet och tiden

innan, framför allt 1800-talet, dominerar boken. Det är mera då än nu eftersom 2/3 av texten handlar om detta. Vi får en bred och fyllig bild av lagar och politik med intressanta nedslag i fattigauktioner (Meeuwisse & Svärd), sockengång (Drugge) och fattighus (Sahlin). Det mesta i lättillgängliga texter som förmedlar beskrivningar av sådant som inte ligger så värst långt tillbaka i tiden men som nästan ingen nu har egna minnen av. Välvalda foton illustrerar ett liv så helt annorlunda än dagens.

Om bokens »då« ger en fyllig bild av gårdagens fattigdom och samhällets hanterande av fattigdomen ter sig den samlade bilden av tiden därefter magrare. Perioden mellan 1930 och 1990 beskrivs inte i många meningar. Jag har svårt att se att det skulle vara en händelsefattig tid. Och även om det finns en överblickande statis-

tisk uppsats om fattigdom i dagens samhälle (Biterman & Franzén) så verkar det som om fattigdom i boken nu reduceras till att handla om socialbidragstagare. Fattigpensionärer, ungdomsarbetslösa och andra grupper i marginalen lyser med sin frånvaro om de inte haft kontakt med socialkontoret under den för forskningen aktuella undersökningsperioden. Det här innebär inte att nuets uppsatser är ointressanta. Både beskrivningar av socialarbetets professionalisering (Dellgran) och upplevelsen av fattigdom i ett allt mer konsumtiskt samhälle (Hjort resp. Starrin) motsäger det. Men bredden som finns i den historiska delen saknas här. Möjligen är det en konsekvens av hur forskningen ser ut för närvarande.

Det finns också i texterna en form av kontinuitet mellan då och nu. Jag vet inte hur många formuleringar det finns – men de är inte få – som anger att rötterna till dagens bemötande av socialbyråns klienter går tillbaka till gårdagens fattigvård. Till slut får det sin uppföljning i intressanta upp-

satser om hur socialbidragstagare upplever mötet med socialbyrån (Angelin). Däremot finns inga mer genomarbetade beskrivningar från andra håll, dvs. socialarbetarnas agerande och upplevelser.

Boken som helhet har en tydligt beskrivande och dokumenterande karaktär. Det har sina poänger. Problematisering och analyser som höjer sig över den nivån är mera sällsynta. Det är synd eftersom det hade kunnat skapa en text med mera dynamik, inte så mycket av samma slag. Men det finns undantag. Salonen pekar i en självkritisk uppsats bl.a. på att de ekonomiska klyftorna på senare tid ökat trots en betydande tillväxt. Det är tänkvärt eftersom tillväxt så ofta förs fram som en förutsättning för att minska orättvisor i samhället.

Ett fundament i behandlingen av fattiga är – inte minst i dessa dagar – arbetslinjen. Den får en upplysande behandling utifrån lagstiftningen och i en del andra avseenden också (Junestav). I flera framställningar verkar det fin-

nas ett vagt uttalat alternativ – inte sällan med en moralisk underton – där arbetslinjen inte skulle behövas. Det hade varit intressant med en utförligare diskussion om detta, om ersättningar utan krav, om en grundtrygghet för alla. Det finns utan tvivel en idévärld som handlar om det.

Antologier med många författare har en del poänger. Som här där det finns många goda uppsatser, många som kan vara användbara i undervisning och andra sammanhang. En stor samling forskare med delvis gemensamma forskningsfält visar fram sin forskning i komprimerade artiklar. För den intresserade finns stora möjligheter att gå vidare. Men helheten blir också som här lätt lidande trots goda intentioner och arbete från redaktörerna. Frågorna i den här texten – viktiga som de är – skulle behöva en mer sammanhängande behandling. Kunde man få önska sig en sådan bok?

*Sören Olsson,
professor emeritus,
Göteborgs universitet*

Professionellt gränsarbete – socionomexemplet

Andreas Liljegren, akademisk avhandling i socialt arbete, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, 2008

Ett vanligt tema i professionsstudier är att beskriva professionaliseringsprocessen som en gradvis erövring av vissa egenskaper, eller som en strid om kunskaper och arbetsuppgifter. Ett närliggande tema är yrkens gränser mot omgivningen och i synnerhet andra yrken med anspråk på professionalism, där ofta yrkens homogenitet överdrivs medan deras inre differentiering, specialisering och form av gränsarbete är underskattad. Ett tredje tema är relationen mellan professionell och byråkratisk organisering – eller mer precist professionell autonomi baserad på kunskap, etik och kollegors bedömning å ena sidan och byråkratisk kontroll baserad på regler och förordningar å andra sidan. På dessa teman har Andreas Liljegren skrivit en sammanläggningsavhandling med socionomerna och en del av deras yrkesverksamhet som exempel. Det är ett väl valt exempel eftersom socionomerna (liksom vissa andra yrken med anspråk på professionalism) saknar en del materiella och

sociala maktresurser jämfört med äldre och mer etablerade yrken och därför är mer beroende av och upptagna av att diskutera sin samhällsposition liksom sina inre specialiseringar. Samtal, debatter, skrifter och andra medel blir väsentligare för att hävda diskursiv makt.

Huvudsyftet med avhandlingen är att beskriva och analysera det inomprofessionella gränsarbetet men också att studera hur man språkligt legitimerar yrkesfältets organisering under förändrande samhälls- och organisationsvillkor. I den inledande översikten (den s.k. kappan) presenterar Liljegren professions- och organisationsteori jämte metoder att studera tal och texter. Efter det börjar han att mer övergripande med hjälp av textanalys ta sig an stora delar av den centrala litteraturen i professionsstudier och gör i den första artikeln en nyskapande och elegant analys av två dominerande begreppsapparater och deras respektive metaforer: en hierarki och ett landskap. Som hierarki handlar det dels om position, dels om den riktning (uppåt, neråt eller sidledes) som gränsarbete och stängningar tar sig. Hierarkimetaforen förekom i en funktionalistisk variant utifrån grader av vissa egenskaper och senare som en konfliktvariant rörande relationer mellan aktörer

med sina projekt. Den markerar olikheter. Landskapsmetaforen är knuten till fält, territorier, revir och gränser och representerar antingen ett geografiskt område eller en mental karta. Den anger likheter. Hierarkimetaforen är retoriskt effektivare och tydligare än landskapsmetaforen som i sin tur är mera associationsrik och bättre kan förklara hur yrken uppstår och förändras.

Den andra artikeln är en mikropolitisk studie av det inre gränsarbete som länge pågått på socialkontoren mellan försörjningsstödsgrupper (ekonomi) respektive behandlingsgrupper. Trettio socialsekreterare deltog i fokusgruppintervjuer utifrån tre vinjetter med fallbeskrivningar. Analysen visade att båda grupperna beskriver sitt eget arbete som svårt och komplicerat och som relationsbaserat, motiverande och behandlande. Det är också oförutsägbart till skillnad från de andras arbete. Båda grupperna gjorde anspråk på att stå närmare klienterna än de andra och att de arbetade utifrån ett helhetsperspektiv. Behandlarna betraktade försörjarna som fyrkantiga och regelstyrda, uppfattningar som försörjarna kände till men ansåg inte gällde dem själva. På de här sätten legitimerar grupperna sina respektive arbeten, behandlarna stärker sin kontroll, medan försörjarna tappar en del av sin samtidigt som de senare förenas för att förbättra sin position. Ändå finns där ett gemensamt projekt i det positivt betraktade psykosociala behandlingsarbetet med ett helhetsperspektiv gentemot andra yrkesgrupper – i synnerhet psykologerna.

Samma intervjumaterial analyserades i den tredje artikeln utifrån två idealtypiska

logiker som kallas yrkesprofessionalism respektive organisationsprofessionalism. Yrkesprofessionalismens legitimitet kännetecknas bland annat av professionellas utbildning och etiska regler, medan organisationsprofessionalismens legitimitet vilar på dokumenterbara resultat och organisatorisk kontroll av de anställda. I yrkesprofessionalismen står klienten i fokus både vad gäller kunskap och hur man argumenterar när en viss arbetsfördelning skall motiveras. I organisationsprofessionalismen står istället den organisatoriska strukturen i fokus i form av regler och förordningar.

Hur förhåller sig då försörjarna respektive behandlarna till dessa logiker? Ja, någonstans mittemellan. Även om båda grupperna uppvisar blandade känslor inför organisationsprofessionalismen, så förefaller försörjarnas kluvenhet vara mer djupgående, då de argumenterade för ett klientorienterat arbete och var mer positiva till organisatorisk kontroll. Behandlarna tenderade mer att argumentera i linje med yrkesprofessionalismen. Både behandlarna och försörjarna växlade dock mellan organisationsprofessionalism och yrkesprofessionalism när de skulle argumentera för en viss arbetsdelning mellan grupperna. Ibland användes den byråkratiska strukturen i form av regler som resurs för att avvisa arbete och i andra fall användes istället klienternas bästa som motivering. Dessa växlingar mellan olika sätt att bedriva gränsarbete kan tolkas som en pragmatisk professionalism, menar Liljegren, där grupperna å ena sidan gör anspråk på att stå för en yrkesprofessionalism men ibland istället förlitar sig på organisationsprofessiona-

lism. Att vara en framgångsrik yrkesgrupp innebär i framtiden kanske att behärska båda formerna av professionalism och att på det här sättet använda logikerna pragmatiskt.

Den fjärde artikeln syftar till att studera internt och externt gränsarbete i debatten om privatisering av socialt arbete under en 20-årsperiod (1985-2003) i fyra fackföreningstidskrifter. Utgångspunkten är som i artikel tre att den svenska välfärdsproduktionen blivit mer decentraliserad, marknadiserad och privatiserad. För socialt arbete har det bland annat inneburit att fler socionomer driver eget företag och att fler socionomer arbetar i privat regi. I urvalet ingick hela 1100 tidskriftsnummer som visade sig innehålla drygt 700 artiklar som berörde privatisering. Det rörde sig om ledarartiklar, debattartiklar, reportage och intervjuer med privatpraktiserande socionomer. Materialet analyserades med hjälp av kvantitativ innehållsanalys och diskursanalys.

Debatten visade sig i analysen ha avideologiserats och gått mot en minskad polarisering. Den avtagande polariseringen uttrycktes bland annat i att texterna tog mer och starkare ställning i privatiseringsfrågan tidigt under den studerade perioden för att senare mer resonera kring för- och nackdelar utan att ta ställning. Dessutom minskade argumenten med politisk/ideologisk förankring, som att privatisering leder till ett mer segregerat samhälle och till en mer pragmatisk hållning där privatisering ses som en praktisk fråga att lösa. Privatisering uppfattades, och presenteras metaforiskt av Liljegren (och här också hans två medförfattare handledarna) som

en hjältinna eller en kapitalist. Hjältinnan är en skicklig socionom som i liten skala och med en viss tvekan tar steget från den offentliga byråkratin till att öppna eget. De offentliga verksamheterna sågs där som tröga och byråkratiska och som ett hinder för en professionell utveckling. Motiven till att öppna eget var att få större metodologisk frihet och ett större personligt ansvar. Genom kapitalisten presenteras istället privatisering som ett storskaligt projekt i syfte att tjäna pengar på kortast möjliga tid. Kompetensnivån bland dessa kapitalister ansågs låg vilket får till följd att verksamheterna ofta går i konkurs och medlemmarna blir utan arbete. I den här synen på privatisering står verksamheter i offentlig regi för demokratiska värden och ett ansvarstagande för svaga grupper i samhället. Sammanfattningsvis betraktades privatisering både som en möjlighet och ett hot. Ambivalensen inför privatisering tolkas så att professionen vill ha privat verksamhet som ett karriäralternativ för socionomer men samtidigt vill ha kvar centrala verksamhetsområden i offentlig regi som skydd mot andra yrkesgrupper.

Den främsta kritiken mot denna avhandling gäller två saker. Det ena att den något brister i transparens genom att texterna i metaforanalysen hålls på stor distans, t.ex. är citaten där väldigt fåtaliga, och att arbetet med analytiskan från intervjuerna inte beskrivs nog detaljerat. Det andra är att kappans slutkapitel kunde knutits starkare till professions- och organisationslitteraturen. Men i övrigt är det alltså en avhandling som har stark förankring i samtida samhälls- och organisationsförändringar. Den baseras

på omfattande material med både professionsstudier, intervjuer och tidskrifter, och den har en framgångsrik både teoretisk och empirisk triangulering. Metafor-skapandet är synnerligen kreativt och originellt, och gränsarbete inom en väsent-

lig del av socionomers verksamhet får en mångsidig analys.

*Lennart G Svensson, fakultetsopponent,
professor i sociologi,
Göteborgs universitet*

Ingående artiklar:

1. »Key metaphors in the sociology of professions: Occupations as hierarchy and landscape«. Inskickad till *Current Sociology*.
2. »Byråkrater, flummare och andra: Om mikropolitiska konstruktioner på socialkontor«. Publicerad i *Socionomens Forskningssupplement* 2008:3 (23)
3. »Pragmatic professionalism: Micro level discourse in social work«. Inskickad till tidskriften *Knowledge, Work and Society*.
4. »The heroine and the capitalist: The professions' debate about privatization«. *European Journal of Social Work*, 11(3), 2008, pp.195-208.

Artiklar	Nr	Sid.
Margareta Hydén <i>Evidence-based social work på svenska – att sammanställa systematiska kunskapsöversikter</i>	1	3
Susanne Alm & Anders Nilsson <i>Samhällets olycksbarn, kreatörer eller Svenssons? Modsens framtid i backspeglarna</i>	1	20
Norma Montesino <i>Flyktingskap, ett handikapp?</i>	1	37

Gunvor Andersson <i>Barndomens placeringar och ungas tillbakablick</i>	2	76
Mikael Dahlberg & Mats Anderberg <i>Strukturerade intervjuer som underlag för utvärdering och forskning – några metodologiska aspekter</i>	2	97
Torbjörn Forkby & Staffan Höjer <i>Ritual eller strategi – upphandlingar och ramavtal inom den sociala ungdomsvården</i>	2	115
Lars Evertsson & Stina Johansson <i>Ett hem till mer än namnet – om hem som källa till oberoende och identitet bland äldre med hemtjänst</i>	2	135
Jenny Nybom <i>Hur bedömer socialarbetare socialbidragstagares försörjningshinder?</i>	2	152

Temanummer: Diskriminering och exkludering
Gästredaktörer Ingrid Sahlin & Nora Machado

Ingrid Sahlin & Nora Machado <i>Diskriminering och exkludering. En introduktion</i>	3-4	174
Gunnhild Vist <i>Rasism och diskriminering: komplexa begrepp med många innehåll</i>	3-4	185
Viktorija Kalonaityte, Victoria Kawesa & Adiam Tedros <i>Svarta(s) strategier: att hantera rasism och diskriminering som svart svensk</i>	3-4	201
Tobias Hübinette & Carina Tigervall <i>Erfarenheter av rasifiering hos adopterade och adoptivföräldrar. Om betydelsen av ett icke-vitt utseende i den svenska vardagen</i>	3-4	220

Jens Agerström, Rickhard Carlsson, Bo Ekehammar & Dan-Olof Rooth <i>Svenska arbetsgivares implicita stereotyper av arabiska muslimer och överviktiga</i>	3-4	239
Ninni Carlsson <i>En »dålig« flicka. Könskonstruktioner i berättelser om sexuella övergrepp</i>	3-4	257
Ulla-Carin Hedin & Sven-Axel Månsson <i>Repressalier mot kritiker i offentliga organisationer</i>	3-4	276
Catharina Calleman <i>En motsättning mellan två principer om likabehandling? Om rätten att välja personlig assistent</i>	3-4	295
Anna Malmqvist & Karin Zetterqvist Nelson <i>Diskursiv diskriminering av regnbågsfamiljer. En analys av argument mot likställande av homo- och heterosexuellas föräldraskap</i>	3-4	315
Minoo Alinia <i>Ett hem i rörelse: diasporisk mobilisering i den svenska gemenskapens periferi</i>	3-4	332

Utgivning våren 2009

Street Corner Society – den sociala strukturen i en italiensk-amerikansk slumstadsdel

William Foote Whyte Introduktion av fil.dr Oscar Andersson. Ingår i serien Chicagoskolan (se nedan). Cirka 550 sidor, ill., mjukpärm. Översättning: Rolf Larsson.

Skälens fångar. Organisering, kategorisering och förklaringar av hemlöshet

Marcus Knutagård Boken är författarens avhandling i socialt arbete vid Lunds universitet. Cirka 276 sidor, ill., hårdpärm.

Religion och politik. Mayafolkens kamp i Chiapas

Manfred Hofmann och Christina Hofmann Runquist Cirka 220 sidor, ill., mjukpärm.

Föreningsliv, delaktighet och lokal politik i det mångkulturella samhället

Bo Bengtsson och Clarissa Kugelberg (red.) Bokens ursprung är två forskningsprojekt om föreningslivets betydelse för politisk integration i det mångkulturella samhället. Nio forskare från skiftande discipliner (statskunskap, sociologi, kulturgeografi och kulturantropologi) medverkar i denna antologi. Cirka 400 sidor, mjukpärm.

Chicagoskolan

Sedan något år tillbaka ger Égalité ut svenska översättningar av ett urval av de klassiska etnografiska stadsdelstudier som publicerades av The University of Chicago mellan 1920- och 1940-talen under ledning av Robert E. Park och Ernest W. Burgess. Även monografier som givits ut senare, men som kan relateras till Chicagoskolans urbansociologiska tradition, ingår i vår serie. Égalité gav 2008 ut Nels Anderssons *Hobon* och våren 2009 kommer William Foote Whytes *Street Corner Society*. År 2010 fortsätter vi med Frederic M. Thrashers *The Gang*. Samtliga dessa böcker inleds med en utförlig introduktion av Oscar Andersson, fil.dr i socialantropologi och författare till *Chicagoskolans urbansociologi* (se nedan under Backlist).

Backlist – ett urval

Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu

Hans Swärd och Marie-Anne Egerö (red.) 333 sidor, hårdpärm, 2008. Utg. i samarbete med CSA.

Foucault – en introduktion

Roddy Nilsson 216 sidor, mjukpärm, andra tryckningen 2008.

Ali och den svenska rättvisan. Det första könsstypningsmålet

Sara Johnsdotter 176 sidor, mjukpärm, 2008.

Chicagoskolans urbansociologi. Forskare och idéer 1892–1965

Oscar Andersson 412 sidor, mjukpärm, 2007. Ingår i serien Chicagoskolan.

Varför så olika? Nordisk bostadspolitik i jämförande historiskt ljus

Bo Bengtsson (red.), *Erling Annaniassen, Lotte Jensen, Hannu Ruonavaara & Jón Rúnar Sveinsson* 393 sidor, mjukpärm, 2006.

Vårdskandaler i perspektiv. Debatter om vanvård, övergrepp och andra missförhållanden inom äldreomsorg

Håkan Jönson 266 sidor, mjukpärm, 2006.

Hemlöshetens politik – lokal policy och praktik

Cecilia Löfstrand 376 sidor, mjukpärm. 2005.

I viljan att göra det normala. En kritisk studie av genusperspektivet i missbrukarvärden

Tina Mattsson 277 sidor, mjukpärm, 2005, andra tryckningen 2009.

Från härbärke till egen bostad. Uppföljning av projektet H13 i Hannover sju år senare

Volker Busch-Geertsema 81 sidor, mjukpärm, 2005. Översättning och fackgranskning: Ingrid Sahlin.

Kvinnans plats(er) – bilder av hemlöshet

Catharina Thörn 272 sidor, mjukpärm, 2004.

Sexindustrin på nätet. Aktörer, innehåll, relationer och ekonomiska flöden

Sven-Axel Månsson och Peder Söderlind 156 sidor, mjukpärm, 2004.

Samverkan på spel. Rationalitet och frustration i nätverksstyrning och svensk stadsdelsförnyelse

Nils Hertting 379 sidor, mjukpärm, 2003.

ÉGALITÉ

Box 5158, 200 71 Malmö

E-post: info@egalite.se

www.egalite.se

Prenumerera på Socialvetenskaplig tidskrift

Prenumerationspriser per år, SEK

	Sverige	Norden	Övriga länder
Enskild	175:-	210:-	220:-
Institution	375:-	410:-	420:-

FORSA tillhandahåller tidskriften åt medlemmarna. Enskilda nummer av tidskriften kostar 110:-, dubbelnummer 150:-

Skicka prenumerationsbeställningen till:

ProEko i Hallnäs AB
Hallnäsgratan 53
380 74 Lötterp
e-post: medlemsservice@proeko.nu
Tel: 0485-260 31